

दशक दुसरा : मूर्खलक्षणांचा

समास नववा : विरक्तलक्षण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

ऐका विरक्तांची लक्षणे । विरक्तें असावे कोण्या गुणे । जेणे आंगी सामर्थ्य बाणे । योगियाचें ॥१॥

आता विरक्ताजवळ वैराग्याचे कोणते गुण असावेत ते ऐका. योगसाधनेसाठी आवश्यक ते सामर्थ्य वैराग्यामुळे मिळते. ॥१॥

जेणे सद्कीर्ति वाढे । जेणे सार्थकता घडे । जेणेकरिता महिमा चढे । विरक्तांसी ॥२॥

वैराग्यामुळे उत्तम कीर्ती, जीवनाचे सार्थक व वैराग्याचे सतत सांगितले गेलेले माहात्म्य विरक्ताला प्राप्त होते. ॥२॥

जेणे परमार्थ फावे । जेणे आनंद हेलावे । जेणे विरक्ति दुणावे । विवेकेंसहित ॥३॥

वैराग्यामुळे परमार्थ सिद्धीला जातो, अन्तःकरणात आनंदाच्या लाटा येत राहतात व विवेकासह असलेले वैराग्य सहजच वाढीला लागते. वैराग्याचे महत्त्व पटले की ते वाढते. ॥३॥

जेणे सुख उचंबळे । जेणे सद्विद्या वोळे । जेणे भाग्यश्री प्रबळे । मोक्षेसहित ॥४॥

विरक्तीमुळे सुखाच्या लहरी येतात, सद्विद्या हस्तगत होते व मोक्षासह भाग्यलक्ष्मी बळकट होते. दृढ होते. ॥४॥

मनोरथ पूर्ण होती । सकळ कामना पुरती । मुखीं राहे सरस्वती । मधुर बोलावया ॥५॥

मनोराज्यांना पूर्णविराम मिळतो, सर्व इच्छा 'पुरे पुरे' झाल्याने मावळतात व मंगलकारक शब्द बोलण्यासाठी वाणीवर सरस्वती स्थिर होते. ॥५॥

हें लक्षणे श्रवण कीजे । आणि सदृढ जीवीं धरिजे । तरी मग विख्यात होईजे । भूमंडळीं ॥६॥

अशी ही लक्षणे नीट ऐकून बुद्धीवर ठसली तर ह्या जगात असा विरक्त कीर्तिसंपन्न होतो. ॥६॥

विरक्तें विवेकें असावे । विरक्तें अध्यात्म वाढवावे । विरक्तें धारिष्ट धरावे । दमनविषई ॥७॥

विरक्ताने विवेकाची कास कधीच सोडू नये. विवेकावाचून वैराग्य केवळ हट्टीपणात मोडते. विरक्ताने समाजात अध्यात्म वाढविण्याची जबाबदारी उचलावी. इंद्रियांच्या विषयाकडील ओढी आवरण्यासाठी धैर्याने रहावे. ॥७॥

विरक्तें राखावे साधन । विरक्तें लावावे भजन । विरक्तें विशेष ब्रह्मज्ञान । प्रगटवावे ॥८॥

विरक्ताने आपली नियोजित साधना कटाक्षाने करावी, इतरांना उपासनेला प्रवृत्त करावे व विशेष करून वेदान्त-शास्त्राचा प्रसार करावा. ॥८॥

विरक्तें भक्ति वाढवावी । विरक्ते शांती दाखवावी । विरक्तें येत्ने करावी । विरक्ती आपुली ॥९॥

विरक्ताने भक्तिमार्ग प्रशस्त करावा व अधिकाधिक लोकांना बरोबर घेऊन जावे. त्याचेपाशी पराशांती असावी व त्याने स्वतःच्या वैराग्यवृत्तीला सांभाळून असावे. ॥९॥

विरक्तें सद्क्रिया प्रतिष्ठावी । विरक्तें निवृत्ति विस्तारावी । विरक्तें नैराशता धरावी । सदृढ जिवेंसी ॥१०॥

विरक्ताने सत्कर्माचे माहात्म्य वाढवावे, निवृत्तीचा प्रसार करावा व स्वतःची अनासक्ती जीवापाड जपावी. ॥१०॥

विरक्तें धर्मस्थापना करावी । विरक्तें नीति अवलंबावी । विरक्तें क्षमा सांभाळावी । अत्यादरेंसी ॥११॥

विरक्ताने समाजाला धर्माचे पालन करण्यास प्रवृत्त करावे, स्वतःचे वर्तन नीतीनुसारी असावे व क्षमा हा स्वतःचा धर्म आहे असे लक्षात घेऊन क्षमाशील रहावे. ॥११॥

विरक्तें परमार्थ उजळावा । विरक्तें विचार शोधावा । विरक्तें सन्निध ठेवावा । सन्मार्ग सत्वगुण ॥१२॥

परमार्थाला लागलेली जळमटे विरक्ताने झटकावीत, मिळेल तेथून अध्यात्मविचार संकलित करावेत व सन्मार्ग व सत्वगुणांच्या आधाराने जीवन जगावे. ॥१२॥

विरक्तें भाविकें सांभाळावी । विरक्तें प्रेमळें निववावीं । विरक्तें साबडीं नुपेक्षावीं । शरणागतें ॥१३॥

भाविकांचे भाव विरक्ताने जपावेत, प्रेमळांना गोंजारावे व साध्याभोळ्यांकडे दुर्लक्ष न करता त्यांना हवा असलेला आधार द्यावा. ॥१३॥

विरक्तें असावें परम दक्ष । विरक्तें असावें अंतरसाक्ष । विरक्तें वोढावा कैपक्ष । परमार्थाचा ॥१४॥

विरक्ताने कार्याविषयी जागरूक व तत्पर असावे, सर्वांचे मनोगत जाणून घ्यावे व परमार्थाच्या बाजूने ठामपणे उभे राहावे. ॥१४॥

विरक्तें अभ्यास करावा । विरक्तें साक्षेप धरावा । विरक्तें वग्नृत्वं उभारावा । मोडला परमार्थ ॥१५॥

विरक्ताने अध्यात्मशास्त्राचा व्यासंग करावा, प्रयत्नांचे सातत्य सोडू नये व आपल्या वक्तृत्वाच्या कौशल्याने मोडकळीस आलेला परमार्थ पुन्हा उभा करावा. ॥१५॥

विरक्तें विमळज्ञान बोलावें । विरक्तें वैराग्य स्तवीत जावें । विरक्ते निश्चयाचें करावें । समाधान ॥१६॥

शुद्ध परमार्थ सांगावा, वैराग्याचे माहात्म्य सांगावे व ह्या मार्गातील व्यक्तींना परमार्थ शास्त्राची स्पष्ट शिकवण देऊन त्यांच्या बुद्धीतील शंकाकुशंका नष्ट कराव्यात. ॥१६॥

पर्वे करावी अचाटें । चालवावीं भक्तांची थाटे । नाना वैभवे कचाटे । उपासनामार्ग ॥१७॥

पर्वकाळात मोठमोठे उत्सव करून घ्यावेत, पारायणासारखे भक्तीचे सोहोळे थाटामाटात करून समाजाला भक्तीकडे प्रवृत्त करावे व निरनिराळ्या उपासना प्रकारांचा झगमगाट समाजापुढे ठेवावा. ॥१७॥

हरिकीर्तनें करावीं । निरूपणें माजवावीं । भक्तिमार्गे लाजवावीं । निंदक दुर्जनें ॥१८॥

कीर्तन, प्रवचन, भजनांचे कार्यक्रम करावेत, भव्य अभ्यास वर्गाचे आयोजन करावे व असा भक्तिमार्गाचा हा थाटमाट दाखवून भक्तीची निंदा करणारे दुर्जन खजील करावेत. ॥१८॥

बहुतांस करावें परोपकार । भलेपणाचा जीर्णोद्धार । पुण्यमार्गाचा विस्तार । बळेंचि करावा ॥१९॥

अनेकांना अनेक प्रकारे मदत करावी, जे जे चांगले आहे ते ते पुढे आणावे व किंचित सक्तीने सुद्धा पुण्यमार्ग वाढवावा. ॥१९॥

स्नानसंध्या जप ध्यान । तीर्थयात्रा भगवद्भजन । नित्यनेम पवित्रपण । अंतरशुद्ध असावें ॥२०॥

स्नान, संध्या, जप, ध्यान, तीर्थयात्रा व भजन करीत असावे. सर्व पावित्र्य सांभाळून नित्यनेम करून अंतःकरण शुद्ध ठेवावे. ॥२०॥

दृढनिश्चयो धरावा । संसार सुखाचा करावा । विश्व जन उद्धरावा । संसर्गमात्रें ॥२१॥

‘आपल्याला मुक्त व्हावयाचे आहे,’ हा निश्चय सतत सांभाळून संसार व्यवस्थितपणे व तो सुखाचा होईल असा करावा. आपल्याशी संबंध येणाऱ्यांना मार्गदर्शन करावे. ॥२१॥

विरक्तें असावें धीर । विरक्तें असावें उदार । विरक्तें असावें तत्पर । निरूपणविषई ॥२२॥

विरक्ताने धैर्य सोडू नये किंवा उतावीळ होऊ नये. मन मोठे करावे व भक्ती, ज्ञान व वैराग्याविषयी कीर्तन,

प्रवचनांच्या माध्यमातून सतत प्रसार करावा. ॥२२॥

विरक्ते सावध असावे । विरक्ते शुद्ध मार्गे जावे । विरक्ते झिजोन उरवावे । सद्कीर्तीसी ॥ २३ ॥

विरक्ताने सर्व प्रकारे सावधगिरी बाळगून धर्ममार्गाने चालावे व स्वतःची पर्वा न करता सतत काम करून आपली सत्कीर्ती मागे ठेवावी. ॥२३॥

विरक्ते विरक्त धुंडावे । विरक्ते साधु वोळखावे । विरक्ते मित्र करावे । संत योगी सज्जन ॥ २४ ॥

दुसऱ्या विरक्तांची पारख करून त्यांच्याशी संघटन करावे, संत योगी व सज्जनांना ओळखून त्यांचेबरोबर घनिष्ट संबंध प्रस्थापित करावेत. ॥२४॥

विरक्ते करावीं पुरश्चरणे । विरक्ते फिरावीं तीर्थाटणे । विरक्ते करावीं नानास्थाने । परम रमणीय ॥ २५ ॥

गायत्री पुरश्चरणासारखी पुरश्चरणे करावीत, तीर्थयात्रा करित असावे व मोडकळीला आलेली कळाहीन क्षेत्रे रमणीय करण्यासाठी त्यांचा जीर्णोद्धार करावा. ॥२५॥

विरक्ते उपाधी करावीं । आणी उदासवृत्ति न सांडावी । दुराशा जडों नेदावी । कोणयेकविषई ॥ २६ ॥

विरक्ताने स्वतःची अनासक्ती सांभाळित समाजामध्ये संघटन करावे व कोणाकडून किंवा कशाविषयी फार मोठ्या अपेक्षा ठेवू नयेत. ॥२६॥

विरक्ते असावे अंतरनिष्ठ । विरक्ते नसावे क्रियाभ्रष्ट । विरक्ते न व्हावे कनिष्ठ । पराधेनपणे ॥ २७ ॥

त्याने आपली आत्मनिष्ठा सांभाळित कर्मकांड करावे किंवा कार्यप्रवण रहावे. स्वतःचा चरितार्थ कोणाही एका व्यक्तीवर किंवा संस्थेवर अवलंबून ठेवून मिथेपणा स्वीकारू नये. ॥२७॥

विरक्ते समय जाणावा । विरक्ते प्रसंग वोळखावा । विरक्त चतुर असावा । सर्वप्रकारे ॥ २८ ॥

विरक्ताने वेळ व प्रसंगाचे भान ठेवावे व स्वतःच्या सर्वस्पर्शी बुद्धीने चातुर्याने काम करावे. ॥२८॥

विरक्ते येकदेसी नसावे । विरक्ते सर्व अभ्यासावे । विरक्ते अवघे जाणावे । ज्याचे त्यापरी ॥ २९ ॥

एकच विचार किंवा साधनापद्धतीला चिकटून न राहता नाना विचार व साधनापद्धतींचा अभ्यास करून त्यांचे त्यांचे मूल्य व मर्यादा ओळखून असावे. ॥२९॥

हरिकथा निरूपण । सगुण भजन ब्रह्मज्ञान । पिंडज्ञान तत्त्वज्ञान । सर्व जाणावे ॥ ३० ॥

कीर्तन, सगुणाचे भजन, वेदान्तशास्त्र, पंचीकरणाचे तत्त्वज्ञान इ. सर्वांचा अभ्यास करावा. ॥३०॥

कर्ममार्ग उपासनामार्ग । ज्ञानमार्ग सिद्धांतमार्ग । प्रवृत्तिमार्ग निवृत्तिमार्ग । सकळ जाणावे ॥ ३१ ॥

कर्म, उपासना, ज्ञान, गुरू, प्रवृत्ती, निवृत्ती इत्यादी मार्गांचे किंवा साधना पद्धतींचे सम्यक ज्ञान असावे. ॥३१॥

प्रेमळ स्थिती उदास स्थिती । योगस्थिती ध्यानस्थिती । विदेह स्थिती सहज स्थिती । सकळ जाणावे ॥ ३२ ॥

प्रेमलक्षणाभक्ती, कडकडीत वैराग्य, अष्टांग योग, ध्यानयोग, विदेही अवस्था यांची पूर्ण कल्पना असावी. ॥३२॥

ध्वनी लक्ष मुद्रा आसने । मंत्र यंत्र विधी विधाने । नाना मतांचे देखणे । पाहोन सांडावे ॥ ३३ ॥

ध्वनीवर बसवलेली साधना, त्राटक, व्याघ्रादी योग मुद्रा, योगासने, सिद्धमंत्र, श्रीयंत्रासारखी यंत्रे, दीक्षाविधीसारखे विधी व त्यांचे नियम यांची जाण असावी किंवा ते समजावून घेऊन सोडून द्यावेत. ॥३३॥

विरक्ते असावे जगमित्र । विरक्ते असावे स्वतंत्र । विरक्ते असावे विचित्र । बहुगुणी ॥ ३४ ॥

विरक्ताने समाजामध्ये मिळून मिसळून राहावे व तरीही आपले स्वातंत्र्य गमावून बसू नये. नाना विद्या व कला

संपादन कराव्या. ज्यायोगे सर्वांना त्याचे नवल वाटत राहावे. ॥३४॥

विरक्ते असावे विरक्त । विरक्ते असावे हरिभक्त । विरक्ते असावे नित्यमुक्त । अलिप्तपणे ॥३५॥

जाणीवपूर्वक त्याने आपले वैराग्य सांभाळावे व ईश्वरोपासना करित राहावे. कोठेही अडकून न पडता देवकार्यासाठी स्वतःला मोकळे ठेवावे. ॥३५॥

विरक्ते शास्त्रे धांडोळावी । विरक्ते मते विभांडावी । विरक्ते मुमुक्षे लावावी । शुद्धमार्गे ॥३६॥

विरक्ताने आस्तिक व नास्तिक अशा सर्व दर्शनांचा शास्त्रशुद्ध अभ्यास करून नास्तिक व द्वैती मतांचे आवेशपूर्ण खंडन करावे. मुमुक्षूंना केवलाद्वैतावर आरूढ करावे. त्यांना त्याच मताचे महत्त्व पटवून द्यावे. (समर्थानी भगवान शंकराचार्यांच्या मायावादाचा हिरिरीने पुरस्कार केला आहे.) ॥३६॥

विरक्ते शुद्धमार्ग सांगावा । विरक्ते संशय छेदावा । विरक्ते आपला म्हणावा । विश्वजन ॥३७॥

हाच शुद्धमार्ग सतत सर्वांचे समोर मांडावा व त्यासंबंधी निर्माण होणाऱ्या सर्व शंकांचे निराकरण करावे. समाजाच्या सर्व घटकांविषयी आपलेपणा सांभाळावा. ॥३७॥

विरक्ते निंदक वंदावे । विरक्ते साधक बोधावे । विरक्ते बद्ध चेववावे । मुमुक्षनिरूपणे ॥३८॥

विरक्ताने त्याच्या व परमार्थ मार्गाच्या निंदकांनाही आदराने वागवावे. परमार्थमार्गावरील साधकांना मार्गदर्शन करावे व बद्धांना मुमुक्षूंची लक्षणे व मोक्षसुख यासंबंधी काहीशा आक्रमकपणे उपदेश करावा. ॥३८॥

विरक्ते उत्तम गुण घ्यावे । विरक्ते अवगुण त्यागावे । नाना अपाय भंगावे । विवेकबळे ॥३९॥

सद्गुण आत्मसात करावेत, अवगुणांचा त्याग करावा व विवेकाच्या आधाराने सर्व प्रकारचे नुकसान टाळावे. ॥३९॥

ऐसीं हे उत्तम लक्षणें । ऐकावीं येकाग्र मनें । याचा अद्वेष्ट न करणें । विरक्तपुरुषें ॥४०॥

अशी ही सर्व उत्तम लक्षणे विरक्ताने मनापासून ऐकून दुर्लक्ष न करता अंगी बाणवण्याचा प्रयत्न करावा. ॥४०॥

इतुकें बोलिलें स्वभावे । त्यात मानेल तितुकें घ्यावे । श्रोतीं उदास न करावे । बहु बोलिलें म्हणौनी ॥४१॥

‘अंतरीचे धावे स्वभावे बाहेरी’ यानुसार सर्व लक्षणे सहजपणे सांगितली. ही सर्व लक्षणे अवलंबिणे कठीण आहे असे वाटून श्रोत्याने निराश न होता त्यातील पटतील व मानवतील तेवढी स्वीकारावीत. ॥४१॥

परंतु लक्षणें न घेतां । अवलक्षणें बाष्कळता । तेणें त्यास पढतमूर्खता । येवों पाहे ॥४२॥

परंतु त्या सर्वांचा स्वीकार केला नाही, तर वाईट लक्षणे तशीच राहून माणूस उथळ, संकुचित, टाकाऊ व फजीतखोर होतो व ‘ऐकण्यात सुलक्षणे व आचरणात कुलक्षणे’ असा पढतमूर्ख बनतो. ॥४२॥

त्या पढतमूर्खाचें लक्षण । पुढिलिये समासीं निरूपण । बोलिलें असे सावधान— । होऊन, ऐका ॥४३॥

अशा पढतमूर्खाची लक्षणे पुढील समासात सांगितली आहेत. ती सावधपणाने ऐका. ॥४३॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे ‘विरक्तलक्षणनाम’ समास नववा.

गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील ‘विरक्तलक्षण’ नावाचा नववा समास समाप्त.

दशक दुसरा : मूर्खलक्षणांचा

समास दहावा : पढतमूर्खलक्षण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

मागां सांगितलीं लक्षणें । मूर्खांंगीं चातुर्य बाणे । आतां ऐका शाहाणे । असोनि मूर्ख ॥१॥

आतापर्यंत जी मूर्ख, सद्विद्या इ. लक्षणे सांगितली ती ऐकून ती लक्षणे ठाऊक नसलेला सामान्य मूर्ख स्वतःला शहाणा करू शकेल. पण आता सर्व चांगली लक्षणे चांगली माहीत असूनही तसे न वागणाऱ्याची लक्षणे ऐका. ॥१॥

तया नाव पढतमूर्ख । श्रोतीं न मनावें दुःख । अवगुण त्यागितां सुख । प्राप्त होये ॥२॥

त्याला पढतमूर्ख असे म्हणतात. त्यांची लक्षणे ऐकून श्रोत्यांनी त्रासून न जाता तशी लक्षणे असतील तर ती सोडून देऊन सुखी व्हावे. ॥२॥

बहुश्रुत आणी वित्पन्न । प्रांजळ बोले ब्रह्मज्ञान । दुराशा आणी अभिमान । धरी तो येक पढतमूर्ख ॥३॥

ज्ञानाच्या अनेक शाखांचे ज्ञान, व्युत्पत्तिशास्त्रावर प्रभुत्व, ब्रह्मविद्येचा उत्तम वक्ता असूनही लोभ व अहंकार असणारा पढतमूर्ख असतो. (लोभ व अहंकार हे मोक्षाचे वैरी आहेत.) ॥३॥

मुक्त क्रिया प्रतिपादी । सगुण भक्ति उछेदी । स्वधर्म आणी साधन निंदी । तो येक पढतमूर्ख ॥४॥

न्यायनीती व धर्माच्या मर्यादा न बाळगण्याचे समर्थन, सगुण उपासनांची टिंगलटवाळी व स्वधर्मपालन व प्रत्यक्ष साधन यांची निंदा करतो. ॥४॥

आपलेन ज्ञातेपणें । सकळांस शब्द ठेवणें । प्राणीमात्रांचें पाहे उणें । तो येक पढतमूर्ख ॥५॥

आपणच काय ते ज्ञानी असल्याच्या अभिमानामुळे सर्वांनाच नावे ठेवणारा व प्रत्येकात काहीतरी दोष काढीत बसणारा तो पढतमूर्ख. ॥५॥

शिष्यास अवज्ञा घडे । कां तो संकटी पडे । जयाचेनि शब्दें मन मोडे । तो येक पढतमूर्ख ॥६॥

ज्या आज्ञा पाळता येणार नाहीत व पाळतांना अनेक प्रकारे त्रास होईल अशा आज्ञा शिष्याला देणारा व बोलून इतरांची मने दुखविणारा. ॥६॥

रजोगुणी तमोगुणी । कपटी कुटिल अंतःकर्णी । वैभव देखोन वाखाणी । तो येक पढतमूर्ख ॥७॥

बुद्धीवर रजोगुण व तमोगुणाचा पगडा, पोटात एक ओठावर दुसरेच, कुटाळक्या करणारा व अशाचेही वैभव पाहून त्याचेकडून काही लाभ होण्यासाठी तोंडभरून स्तुती करणारा. ॥७॥

समूळ ग्रंथ पाहिल्याविण । उगाच ठेवि जो दूषण । गुण सांगतां अवगुण । पाहे तो येक पढतमूर्ख ॥८॥

संपूर्ण ग्रंथाचे यथाशास्त्र अध्ययन केल्याशिवाय ग्रंथाला नावे ठेवणारा व त्यातील चांगल्या गोष्टी कोणी सांगू लागला तर त्यांनाही वाईट म्हणणारा. ॥८॥

लक्षणें ऐकोन मानी वीट । मत्सरें करी खटपट । नीतिन्याय उद्धट । तो येक पढतमूर्ख ॥९॥

कोणाच्या सदगुणांचे वर्णन ऐकून त्रासून जाणारा व त्याचा मत्सर वाटून आपलेच श्रेष्ठत्व सिद्ध करण्याची खटपट करणारा. कोणी न्यायनीतीचा उपदेश करू लागला, तर उर्मटपणाने तो ऐकूनही न घेणारा. ॥९॥

जाणपणें भरीं भरे । आला क्रोध नावरे । क्रिया शब्दास अंतरे । तो येक पढतमूर्ख ॥१०॥

स्वतः सर्वज्ञ असल्याच्या कल्पनेने धुमसत राहून सर्वांना आव्हाने देणारा, कोणी प्रतिकार केल्यास अनावर

रागावणारा व वागणे व बोलणे यांत विसंगती असणारा. ॥१०॥

वक्ता अधिकारेंवीण । वगृत्वाचा करी सीण । वचन जयाचें कठीण । तो येक पढतमूर्ख ॥११॥

व्यासंग व अनुभव नसताना 'वक्ता' म्हणून मान्यतेची अपेक्षा, अधिकारी वक्त्याचे वक्तृत्व ऐकून त्रासून जाणारा व कठोर शब्दाने ताडन करणारा. ॥११॥

श्रोता बहुश्रुतपणें । वक्तयास आणी उणें । वाचाळपणाचेनि गुणें । तो येक पढतमूर्ख ॥१२॥

एखाद्या श्रोत्याने अनेक शास्त्रांचा अभ्यास केलेला असतो. तो श्रवणाला बसल्यावर आपल्या तोंडाळ स्वभावामुळे वक्त्याच्या विषयमांडणीतील दोष दाखवून त्याचा उपमर्द करतो. तो श्रोता पढतमूर्ख होय. ॥१२॥

दोष ठेवीं पुढिलांसी । तेंचि स्वयें आपणापासीं । ऐसें कळेना जयासी । तो येक पढतमूर्ख ॥१३॥

पूर्वज किंवा आपल्याहून श्रेष्ठांच्या ठिकाणी असलेले दोष दाखविताना तेच दोष स्वतःजवळ आहेत हे विसरणारा. ॥१३॥

अभ्यासाचेनि गुणें । सकळ विद्या जाणे । जनास निवऊं नेणें । तो येक पढतमूर्ख ॥१४॥

मोठा व्यासंग असल्याने अनेक विद्या जाणतो. पण त्या विद्या दुसऱ्यांना शिकवून त्यांचे समाधान करता न येणारा. ॥१४॥

हस्त बांधीजे ऊर्णतंते । लोभें मृत्य भ्रमरातें । ऐसा जो प्रपंची गुंते । तो येक पढतमूर्ख ॥१५॥

वास्तविक हत्तीला कोळ्याच्या धाग्याने जखडून ठेवणे अशक्य आहे. लाकडे फोडणाऱ्या भुंग्याला कमळात अडकविणे कधीच शक्य नाही. त्याप्रमाणे खरे तर मायिक प्रपंचामध्ये जीवाला अडकण्याचे काहीच कारण नाही. हे शास्त्र ठाऊक असूनही प्रपंचासक्त असणारा माणूस पढतमूर्ख ठरतो. 'ब्रह्म सत्यं जगत् मिथ्या' अशी घोकंपट्टी उपयोगी पडत नाही. हत्तीनेच जर आपण कोळ्याच्या धाग्याने बांधलो गेलो, असे अज्ञानाने ठरविले तर त्याला कोण सोडवणार? भुंगा मधाच्या लोभानेच कमळात गुंतून पडतो. त्याप्रमाणे पढतमूर्ख पंडित ब्रह्मविद्या माहीत असूनही अज्ञान व विषयलोभाने प्रपंचात अडकून पडतो. ॥१५॥

स्त्रियांचा संग धरी । स्त्रियांसी निरूपण करी । निंघ वस्तु आंगिकारी । तो येक पढतमूर्ख ॥१६॥

सतत स्त्रीच्या अनुसंधानात राहून त्यांच्याच घोळक्यात रमणारा, स्त्रियांमध्येच प्रवचन-कीर्तन करण्यात रंगणारा व गुटखा, भांग, चोरीचा माल इत्यादी बाळगणारा. ॥१६॥

जेणें उणीव ये आंगासी । तेंचि दृढ धरी मानसी । देहबुद्धि जयापासीं । तो येक पढतमूर्ख ॥१७॥

ज्याने आपली प्रतिष्ठा व लौकिकाला तडा जाईल त्याचाच ध्यास धरणारा व 'मी देह' असा ज्याचा दृढ निश्चय आहे. ॥१७॥

सांडूनियां श्रीपती । जो करी नरस्तुती । कां दृष्टीं पडिल्यांची कीर्ती । वर्णी तो येक पढतमूर्ख ॥१८॥

श्रीविष्णू हेच एक स्तुती करण्यास योग्य आहेत. त्यांची स्तुती न करता समोर येईल त्या सामान्य माणसाची तोंड भरून स्तुती करतो. (स्वार्थासाठी) ॥१८॥

वर्णी स्त्रियांचे आवेव । नाना नाटकें हावभाव । देवा विसरे जो मानव । तो येक पढतमूर्ख ॥१९॥

काहीतरी निमित्त करून स्त्रियांच्या अवयवांचे खुलवून वर्णन करतो, निरूपणात व दैनंदिन व्यवहारात नाटकीपणाने बोलतो व हावभाव करतो व ईश्वराचा ज्याला विसर पडतो तो पढतमूर्ख. ॥१९॥

भरोन वैभवाचे भरीं । जीवमात्रास तुच्छ करी । पाषांडमत थावरी । तो येक पढतमूर्ख ॥२०॥

स्वतःच्या वैभवाच्या धुंदीत इतर सर्वांना तुच्छ समजतो व निरीश्वरवादाच्या प्रचाराचा धडाका लावतो. ॥२०॥

वित्पन्न आणी वीतरागी । ब्रह्मज्ञानी माहायोगी । भविष्य सांगों लागे जगीं । तो येक पढतमूर्ख ॥२१॥

स्वतः व्युत्पत्तिशास्त्रात् प्रवीण, विरक्त, वेदान्तविद्येचा जाणकार व योगाभ्यास करणारा असूनही कुंडली किंवा हात पाहून लोकांना भविष्य सांगणारा. ('भविष्यकथन' या कल्पनेतच जगत् सत्यत्व व देहतादात्म्य यांचा सहज समावेश आहे.) ॥२१॥

श्रवण होतां अभ्यांतरी । गुणदोषाची चाळणा करी । परभूषणें मत्सरी । तो येक पढतमूर्ख ॥२२॥

दुसऱ्या वक्त्याचे निरूपण ऐकता ऐकताच मनामध्ये त्याच्या गुणदोषांचा विचार करून त्यातील गुण लक्षात येताच मत्सर जागा होतो. ॥२२॥

नाहीं भक्तीचें साधन । नाहीं वैराग्य ना भजन । क्रियेविण ब्रह्मज्ञान । बोले तो येक पढतमूर्ख ॥२३॥

स्वतः कोणतीच उपासना व व्रतवैकल्ये न करणे, वैराग्याचा पत्ता नसणे, भजन न आवडणे व ब्रह्मज्ञानाची साधनाशून्य बडबड करित राहणे ही पढतमूर्खाची लक्षणे आहेत. ॥२३॥

न मनी तीर्थ न मनी क्षेत्र । न मनी वेद न मनी शास्त्र । पवित्र कुळीं जो अपवित्र । तो येक पढतमूर्ख ॥२४॥

तीर्थ, क्षेत्र, वेद, धर्मशास्त्र यांतील कशालाच किंमत न देणारा व पवित्र कुळात जन्माला येऊन अपवित्रपणे वागणारा. ॥२४॥

आदर देखोनि मन धरी । कीर्तीविण स्तुती करी । सर्वेचि निंदी अनादरीं । तो येक पढतमूर्ख ॥२५॥

जो स्वतःला आदराने वागवतो त्यावर खूष होतो, काहीच योग्यता नसताना एखाद्याची उथळपणे स्तुती करतो व पाठोपाठ त्याची निंदाही करून अपमान करतो तो पढतमूर्ख. ॥२५॥

मागें येक पुढें येक । ऐसा जयाचा दंडक । बोले येक करी येक । तो येक पढतमूर्ख ॥२६॥

दिसायला एक व असायला दुसरेच, बोलणे एक व करणे भलतेच असा जणू त्याचा नियमच! ॥२६॥

प्रपंचविशीं सादर । परमार्थी ज्याचा अनादर । जाणपणें घे अधार । तो येक पढतमूर्ख ॥२७॥

प्रपंचाविषयी अत्यंत उत्साही व तत्पर, परमार्थाकडे पूर्ण दुर्लक्ष व जीवनाची इतिकर्तव्यता कशात आहे हे ऐकून ठाऊक असूनही अविद्येच्या अंधारात राहणारा. ('अधार' या पाठाऐवजी 'आधार' असा पाठ आहे. 'आपल्या या वागण्याचे ग्रंथांचा आधार सोयिस्करपणे घेऊन समर्थन करतो' असा अर्थ करावा.) ॥२७॥

येथार्थ सांडून वचन । जो रक्षून बोले मन । ज्याचें जिणें पराधेन । तो येक पढतमूर्ख ॥२८॥

जे जसे आहे तसे न बोलता त्यातील गैरसोयीचा भाग टाळून बोलणे व दुसऱ्याच्या तंत्राने जगत राहणे. ॥२८॥

सोंग संपाधी वरीवरी । करूं नये तेंचि करी । मार्ग चुकोन भरे भरीं । तो येक पढतमूर्ख ॥२९॥

आपण कोणी संतमहंत आहोत असा देखावा निर्माण करून प्रत्यक्षात मात्र विपरीत वागतो व गैरमार्गाने जाऊनही त्याचेच हट्टाने समर्थन करित राहतो, तो पढतमूर्ख. ॥२९॥

रात्रंदिवस करी श्रवण । न संडी आपले अवगुण । स्वहित आपलें आपण । नेणे तो येक पढतमूर्ख ॥३०॥

सत्शास्त्रांचे सतत श्रवण करूनही आपले दुर्गुण न सोडणारा व आपले शाश्वत हित कशात आहे ते न ओळखणारा. ॥३०॥

निरूपणीं भले भले । श्रोते येऊन बैसले । क्षुद्रें लक्षुनी बोले । तो येक पढतमूर्ख ॥३१॥

स्वतः प्रवचन-कीर्तन करित असताना श्रोत्यांमध्ये तोलामोलाचे विद्वान सज्जन बसलेले असूनही त्यांना क्षुल्लक समजून तोऱ्याने बोलणारा. त्यांचेविषयी योग्य शब्दांत किंवा नमस्कारासारख्या कृतीने आदर न दाखविणारा. ॥३१॥

शिष्य जाला अनाधिकारी । आपली अवज्ञा करी । पुन्हा त्याची आशा धरी । तो येक पढतमूर्ख ॥३२॥

अधिकार नसलेल्या व्यक्तीला शिष्य म्हणून स्वीकारतो. नंतर तो शिष्य केलेली आज्ञा धुडकावतो. तरीही आपल्या शिष्यांची संख्या कमी होईल किंवा त्यांच्याकडून होणारे लाभ बंद होतील म्हणून पुन्हा त्यांच्या मागे लागणारा. ॥३२॥
होत असतां श्रवण । देहांस आले उणेपण । क्रोधें करी चिणचिण । तो येक पढतमूर्ख ॥३३॥

कोणी अधिकारी वक्ता निरूपण करित असता मानवी शरीराबरोबर येणारी दुःखे, त्यातील घाण, त्याची नश्वरता इत्यादींचे वैराग्य निर्माण होण्यासाठी वर्णन करतो. देहावरील प्रेमांमुळे हे वर्णन सहन न होऊन जो संतापून चुळबुळ करू लागतो तो श्रोता पढतमूर्ख. ॥३३॥

भरोन वैभवाचे भरीं । सद्गुरुची उपेक्षा करी । गुरुपरंपरा चोरी । तो येक पढतमूर्ख ॥३४॥

स्वतःच्या अनेक प्रकारच्या वैभवाने (सत्ता, संपत्ती, पुत्र इ.) अहंकार निर्माण झालेला असल्याने असे वैभव नसलेल्या सद्गुरूंना तुच्छ समजणारा व त्यामुळे 'आपण त्यांचे शिष्य आहोत' असे सांगण्यास टाळणारा, लाजणारा. ॥३४॥

ज्ञान बोलोन करी स्वार्थ । कृपणा ऐसा सांची अर्थ । अर्थासाठी लावी परमार्थ । तो येक पढतमूर्ख ॥३५॥

वेदान्त, भक्ती, योग इत्यादींचे ज्ञान सांगून त्यातून आपला स्वार्थ साधणारा, कृपणाप्रमाणे संपत्ती साठविणारा व परमार्थाच्या माध्यमातून संपत्ती कमाविणारा. ॥३५॥

वर्तल्यावीण सिकवी । ब्रह्मज्ञान लावणी लावी । पराधेन गोसावी । तो येक पढतमूर्ख ॥३६॥

स्वतः तसे न वागता नुसते सांगतो, ब्रह्मज्ञानाची जणू अर्थार्जनासाठी गुंतवणूक करतो व वैराग्य स्वीकारले असूनही चरितार्थासाठी कोणावर तरी अवलंबून राहातो. ॥३६॥

भक्तिमार्ग अवघा मोडे । आपणामध्ये उपंढर पडे । ऐसिये कर्मी पवाडे । तो येक पढतमूर्ख ॥३७॥

आपल्या वागण्याबोलण्याने भक्तिमार्ग मोडून टाकतो व ज्या कृतीने स्वतःचे पितळ उघडे पडेल अशा कृती बेलाशकपणे करतो. ॥३७॥

प्रपंच गेला हातीचा । लेश नाही परमार्थाचा । द्वेषी देवां ब्राह्मणांचा । तो येक पढतमूर्ख ॥३८॥

हाती आलेला प्रपंच तर निघून जातो. परमार्थाला साधी सुरुवातही न करता देव व ब्राह्मणांच्या द्वेषात आयुष्य घालविणारा. ॥३८॥

त्यागावया अवगुण । बोलिलें पढतमूर्खाचें लक्षण । विचक्षणें नीउन पूर्ण । क्षमा केलें पाहिजे ॥३९॥

आपले अवगुण लक्षात येऊन ते सोडण्यासाठी ही पढतमूर्खाची लक्षणे सांगितली. त्यात काही कमी-अधिक बोललो असेन तर श्रोत्यांनी क्षमा करावी. ॥३९॥

परममूर्खामाजी मूर्ख । जो संसारीं मानी सुख । या संसारदुःखा ऐसें दुःख । आणीक नाही ॥४०॥

जो या संसारामध्ये सुख शोधण्याचा प्रयत्न करतो तो मूर्खशिरोमणी समजावा. कारण या संसारासारखे दुःखदायक दुसरे काही नाही. ॥४०॥

तेंचि पुढें निरूपण । जन्मदुःखाचें लक्षण । गर्भवास हा दारुण । पुढें निरोपिला ॥४१॥

आता पुढील दशकात जन्माला आल्यानंतर जीवाला होणाऱ्या दुःखाचे व अत्यंत क्लेशकारक गर्भवासाचे भयानक दुःख सांगितले जाईल. ॥४१॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'पढतमूर्खनाम' समास दहावा.

गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'पढतमूर्खलक्षण' नावाचा दहावा समास समाप्त.

—दशक दुसरा समाप्त—

दशक तिसरा : स्वगुणपरीक्षा

समास पहिला : जन्मदुःखनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

जन्म दुःखाचा अंकुर । जन्म शोकाचा सागर । जन्म भयाचा डोंगर । चळेना ऐसा ॥१॥

दुःख भोगण्याची वेळ येऊन ठेपली की जीव जन्माला येतो. जन्म हा शोकाने भरलेला समुद्र व मुळीच न हलणारा भीतीचा डोंगर आहे. ॥१॥

जन्म कर्माची आटणी । जन्म पातकाची खाणी । जन्म काळाची जाचणी । निच नवी ॥२॥

जन्मल्यानंतर अखंड कर्म करून पाप-पुण्याचे भोग संपवावे लागतात. जन्मामुळेच जीव अनेक पापकर्मे करतो. काळाच्या उदरात नवे नवे छळ लपलेले असतात. ॥२॥

जन्म कुविद्येचें फळ । जन्म लोभाचें कमळ । जन्म भ्रंतीचें पडळ । ज्ञानहीन ॥३॥

मागल्या जन्मी देहतादात्म्याची कुविद्या राहून गेल्याने चालू जन्म घेण्याची पाळी आली. लोभाच्या चिखलात जन्माचे कमळ फुलते. अज्ञानरूप भ्रमाचा पडदा ज्ञानदृष्टीला सत्य पाहू देत नाही. ॥३॥

जन्म जिवासी बंधन । जन्म मृत्यासी कारण । जन्म हेंचि अकारण । गथागोवी ॥४॥

जन्ममरणाच्या चक्रात फिरत राहणे हेच जीवदशा असेपर्यंत बंधनकारक असते. जन्मामुळेच मरावे लागते. वास्तविक जीव मूळचा ब्रह्मरूप असताना भ्रामक अविद्येमुळे (अकारण) त्याला जन्ममरणांच्या गुंतागुंतीत पडावे लागते. (गथागोवी) ॥४॥

जन्म सुखाचा विसर । जन्म चिंतेचा आगर । जन्म वासनाविस्तार । विस्तारला ॥५॥

सुखरूप आत्मा जीवात्मा म्हणून जन्माला आला की त्याला स्वतःच्या सुखरूपत्वाचा विसर पडतो. मी व माझे यांच्या विचाराने जीव चिंतेने ग्रासलेला राहतो. वासनाबीज न जळाल्याने जन्ममरण व वासना यांचे अनिवार चक्र फिरत राहते. ॥५॥

जन्म जीवाची आवदसा । जन्म कल्पनेचा ठसा । जन्म लांबेचा वळसा । ममत्तारूप ॥६॥

जीवाला जन्मल्यानंतर देहतादात्म्य, जगत्सत्यत्व, कर्तृत्व- भोक्तृत्व इ. अवदसा आठवत राहतात. या कल्पनांमुळेच पुन्हा जन्म मिळून ममत्वाची डाकीण त्याला झपाटते. ॥६॥

जन्म मायेचें मैदावें । जन्म क्रोधाचें विरावें । जन्म मोक्षास आडवें । विघ्न आहे ॥७॥

मायेने भ्रम निर्माण केल्याने 'मी' जन्माला आल्यासारखे वाटते. जन्मामुळे क्रोधाला सामर्थ्य मिळून नरकाच्या दारात जावे लागते व मोक्षाला विघ्न होते ('त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं'- गीता). ॥७॥

जन्म जिवाचे मीपण । जन्म अहंतेचा गुण । जन्म हेंचि विस्मरण । ईश्वराचें ॥८॥

जन्माला आल्याबरोबर जीव 'मी मी' असे म्हणू लागतो. त्यालाच अहंवृत्ती किंवा अहंकार असे म्हणतात. त्यामुळे जीवाचा नियामक असलेल्या ईश्वराची आठवण रहात नाही. त्याच्या नियमानुसार वागले पाहिजे हे भान रहात नाही. ॥८॥

जन्म विषयांची आवडी । जन्म दुराशेची बेडी । जन्म काळाची कांकडी । भक्षिताहे ॥९॥

जन्मल्याबरोबर शब्दादी पाच विषयांचे आकर्षण निर्माण होते. त्यांची तृष्णा जणू जीवाला जखडून टाकते. पण काळ त्या जीवाला कोवळ्या काकडीप्रमाणे क्षणार्धात फस्त करतो. ॥९॥

जन्म हाचि विषमकाळ । जन्म हेंचि वोखटी वेळ । जन्म हा अति कुश्रीळ । नर्कपतन ॥१०॥

जन्माबरोबरच प्रतिकूल काळाला सुरुवात होते. जन्माची वेळ हीच अशुभ वेळ होय. तो इतका वाईट असू शकतो की त्यामुळे नरकयातना भोगाव्या लागतात. ॥१०॥

पाहातां शरीराचें मूळ । या ऐसें नाहीं अमंगळ । रजस्वलेचा जो विटाळ । त्यामध्ये जन्म यासी ॥११॥

शरीर कोठून जन्माला आले ह्याचा शोध घेतला तर स्त्रीच्या मासिकपाळीच्या रक्तामध्ये तो होतो. ॥११॥

अत्यंत दोष ज्या विटाळा । त्या विटाळाचाचि पुतळा । तेथें निर्मळपणाचा सोहळा । केवी घडे ॥१२॥

ज्या मासिक पाळीच्या रक्तस्त्रावाला अत्यंत अशुद्ध समजले जाते त्याच रक्ताचा देह हा पुतळा तयार होतो. अशा शरीराला पावित्र्याचे मांगल्य कोठून येईल? ॥१२॥

रजस्वलेचा जो विटाळ । त्याचा आळोन जाला गाळ । त्या गाळाचेंच केवळ । शरीर हें ॥१३॥

मासिक पाळीच्या मुदतीतील वहाणारे रक्त थिजून त्याचे शरीर बनते. (हे सर्व वर्णन वैद्यकशास्त्राचे दृष्टीने पहावयाचे नसून पुन्हा पुन्हा जन्माला येण्याचा तिटकारा निर्माण व्हावा म्हणून केले आहे. पहिल्या दशकातील नरदेहस्तवनही वाचकाने लक्षात घ्यावे. वैद्यक शास्त्राची समर्थांच्या काळी झालेली व सामान्य माणसापर्यन्त (Layman) पोहोचलेली प्रगती विचारात घ्यावी लागेल. कारण ह्या दोन्हीत बरीच तफावत असते. वैद्यक शास्त्राच्या दृष्टीने समर्थांसारखे सर्व संतही सामान्यच असतात. 'संत सर्वज्ञ असतात' हे विधान व्यावहारिक नसून पारमार्थिक आहे. 'एक ब्रह्म जाणले की सर्व जाणलेलेच असते' ह्या दृष्टीने ब्रह्मज्ञ संत सर्वज्ञ असतात.) ॥१३॥

वरि वरि दिसे वैभवाचें । अंतरी पोतडें नर्काचें । जैसें झांकणें चर्मकुंडाचे । उघडितांच नये ॥१४॥

शरीर बाहेरून पाहिले तर घाटदार, बांधेसूद, गोरे, कमनीय इ. वैभवाने नटलेले दिसते. पण आत मलाशय, मूत्राशय इ. घाणच असते. चामडे कमाविण्याच्या कुंडावरील झाकण काढले की जशी घाण असते तशीच ती असते. ॥१४॥

कुंड धुतां शुद्ध होतें । यास प्रत्यई धुईजेतें । तरी दुर्गधी देहातें । शुद्धता न ये ॥१५॥

चांधाराचे कुंड एकदा धुतले की शुद्ध होते. पण देहाच्या आतील घाण रोज काढली तरी भरलेलीच असते. घामासारखी दुर्गधी सतत असल्याने शरीर शुद्ध होतच नाही. ॥१५॥

अस्तीपंजर उभविला । सीरानाडीं गुंडाळिला । मेदमांसें सरसाविला । सांदोसांदी भरूनी ॥१६॥

हाडांचा पिंजरा उभा करून त्याला शिरा व नाड्यांनी बांधले. त्यावर स्नायू व चरबीचा जणू लेप दिला किंवा वेष्टण घातले. बारीक सारीक फटी व्यवस्थित भरून त्याला आकार दिला. ॥१६॥

अशुद्ध शब्दें शुद्ध नाहीं । तेंहि भरलें असे देहीं । नाना व्याधी दुःखें तेंहि । अभ्यांतरी वसतीं ॥१७॥

रक्ताला 'अशुद्ध' हा प्रतिशब्द आहे. तेच सर्व शरीरात भरलेले असते. ह्या शरीरातच अनेक विकृती व दुःख देणारे रोगजंतू इ. असतात. ॥१७॥

नर्काचें कोठार भरलें । आंत बाहेरी लिडीबिडिलें । मूत्रपोतडें जमलें । दुर्गधीचें ॥१८॥

शरीर हे जणू नरकाचे कोठार (गोडाऊन) आहे! ते आतबाहेर खराबच असून आतील मूत्राशयात दुर्गधी येणारे मूत्र असते. ॥१८॥

जंत किडे आणी आंतडी । नाना दुर्गधीची पोतडी । अमुप लवथविती कातडी । कांटाळवाणी ॥१९॥

आतील आतडी ही जणू जंत, किडे व विष्टेने भरलेली पोतडीच असतात. अनेक अवयव आपापल्या जागी स्थिर राहण्यासाठी ते निरनिराळ्या प्रकारच्या वेष्टणांनी बांधलेले असतात. ॥१९॥

सर्वांगास सिर प्रमाण । तेथें बळसें वाहे घ्राण । उठे घाणी फुटतां श्रवण । ते दुर्गधी ने घवे ॥२०॥

मस्तक हे शरीराचे भूषण किंवा सर्वात महत्त्वाचा अवयव आहे. पण त्या मस्तकावर सूंसूं करणारे नाक व फुटले तर घाण सहन न होण्यासारखे कान असतात. ॥२०॥

डोळां निघती चिपडे । नाकीं दाटतीं मेकडे । प्रातःकाळीं घाणी पडे । मुखीं मळासारिखी ॥२१॥

डोळ्यांतून घाण बाहेर येते, नाकात मेकडे चिकटून बसतात व सकाळी तोंड धुताना घाण बाहेर पडते. ॥२१॥

लाळ थुंका आणी मळ । पीत श्लेष्मा प्रबळ । त्यास म्हणता मुखकमळ । चंद्रासारिखें ॥२२॥

लाळ, कफाचा बेडका, हिरड्यांतील घाण, आम्ल, पिवळा बेडका, इत्यादी ज्या मुखातून बाहेर येतात त्याला कवी लोक चंद्राची किंवा प्रफुल्ल कमळाची खुशाल उपमा देतात! ॥२२॥

मुख ऐसें कुशीळ दिसे । पोटीं विष्टा भरली असे । प्रत्यक्षास प्रमाण नसे । भूमंडळी ॥२३॥

असे घाणेरडे तोंड, विष्टेने भरलेली आतडी ह्यांचा सर्वांना प्रत्यक्षच अनुभव असतो. एखादे उदाहरण देऊन ते सांगण्याची गरज नाही. ॥२३॥

पोटीं घालितां दिव्यात्र । कांही विष्टा कांही वमन । भागीरथीचें घेतां जीवन । त्याची होये लघुशंका ॥२४॥

जेवणात उत्कृष्ट अन्नपदार्थ असले तरी त्याच्या काही भागाची विष्टा होते व काही आजार असेल तर उलटी सुद्धा होते. पवित्र गंगेचे पाणी प्यायले तरी त्याचे पुढे अपवित्र मूत्रच तयार होते. (शिवांबू पिणाऱ्यांची क्षमा मागून!) ॥२४॥

एवं मळ मूत्र आणी वमन । हेंचि देहाचें जीवन । येणेंचि देह वाढे जाण । यदर्थी संशय नाही ॥२५॥

एकूण मळमूत्रविसर्जन व उलटी ह्यांवरच देहाचे आरोग्य सुरळित चालते व देहाची वाढ होते ह्यात शंका नाही. ॥२५॥

पोटीं नस्तां मळ मूत्र वोक । मरोन जाती सकळ लोक । जाला राव अथवा रंक । पोटीं विष्टा चुकेना ॥२६॥

मळ, मूत्र व उलटी ह्यांच्या विसर्जनाची व्यवस्थाच नसती तर सर्व लोक ताबडतोब मेले असते. ह्याला श्रीमंत किंवा गरीब ह्यांचा अपवाद नाही. ॥२६॥

निर्मळपणें काढूं जातां । तरी देह पडेल तत्त्वतां । एवं देहाची वेवस्ता । ऐसी असे ॥२७॥

देहातील ही घाण काढून स्वच्छ करण्याचा प्रयत्न करू म्हटले तर देहच राहणार नाही. अशी एकंदर या देहाची व्यवस्था आहे. ॥२७॥

ऐसा हा धड असतां । येशाभूत पाहों जातां । मग ते दुर्दशा सांगतां । शंका बाधी ॥२८॥

शरीर धडधाकट असताना त्याचे हे स्वरूप वाचल्यावर किंवा समजून घेतल्यावर 'ते असे कसे असेल' अशी शंका येतच रहाते. ॥२८॥

ऐसिये कारागृही वस्ती । नवमास बहु विपत्ती । नवहि द्वारें निरोधती । वायो कैंचा तेथें ॥२९॥

अशा प्रकारे नऊ महिनेपर्यंत गर्भाशयाच्या तुरुंगवासात नाना कष्ट सोसावे लागतात. मुख- नासिकादि नऊ दारे बंद असतात. श्वास घेण्यासाठी हवाही नसते. ॥२९॥

वोका नरकाचे रस झिरपती । ते जठराग्नीस्तव तापती । तेणें सर्वहि उकडती । अस्थिमांस ॥३०॥

घाण वास येणारी उलटी मातेच्या जठराग्नीने तापून गर्भाचे मांस व अस्थीही तापतात. ॥३०॥

त्वचेविण गर्भ खोळे । तंव मातेसी होती डोहाळे । कटवतिक्षणें सर्वांग पोळे । तथा बाळकाचें ॥३१॥

देहावरील त्वचा पुरेशी तयार न झालेल्या अवस्थेत गर्भाचे शरीर खोळीत कोंडलेले असताना गर्भवतीला डोहाळे

लागून जे तिखटकडू पदार्थ ती खाते त्याने गर्भाच्या शरीराचा दाह होतो. ॥३१॥

बांधलें चर्माचें मोटाळें । तेथें विष्टेचें पेटाळें । रसउपाय वंकनाळें । होत असे ॥३२॥

त्वचेने बांधलेल्या गाठोड्यामध्ये विष्टा साठलेली असून गर्भाला नाळ ह्या वाकड्या नळीने रसरूपाने पोषण होते. ॥३२॥

विष्टा मूत्र वांती पीत । नाकीं तोंडी निघती जंत । तेणे निर्बुजलें चित्त । आतिशयेंसी ॥३३॥

विष्टा, मूत्र, उलटी पित्ताबरोबरच नाकातोंडातून जंत निघून गर्भ अतिशय कष्टी होतो. ॥३३॥

ऐसिये कारागृहीं प्राणी । पडिला अत्यंत दाटणीं । कळवळोन म्हणे चक्रपाणी । सोडवीं येथून आतां ॥३४॥

अशा कैदेत पडलेला जीव गुदमरून त्रस्त होऊन 'मला आता ह्यातून सोडव' अशी देवाची कळवळून प्रार्थना करतो. ॥३४॥

देवा सोडविसी येथून । तरी मी स्वहित करीन । गर्भवास हा चुकवीन । पुन्हां न ये येथें ॥३५॥

'देवा, मला जर ह्यातून सोडविलेस तर माझ्या शाश्वत हिताकडे लक्ष देऊन जन्ममरणांच्या फेऱ्यातून सुटून पुन्हा गर्भाशयात येणार नाही' अशी प्रतिज्ञा करतो. ॥३५॥

ऐसी दुखवोन प्रतिज्ञा केली । तंव जन्मवेळ पुढें आली । माता आक्रंदों लागली । प्रसूतकाळी ॥३६॥

मोठ्या आक्रोशाने अशी प्रतिज्ञा केल्यानंतर योग्य वेळी प्रसूतीची वेळ आली. वेदनांनी माता तळमळू लागली. ॥३६॥

नाकीं तोंडी बैसलें मांस । मस्तकद्वारें सांडी स्वास । तेंहि बुजलें निशेष । जन्मकाळीं ॥३७॥

प्रसूतिमार्गातील मांस नाकातोंडावर दाबले जाते. श्वास जणू कोंडल्यामुळे मस्तक फोडून बाहेर पडतील असे वाटते. तेही नंतर दाबले जाते. ॥३७॥

मस्तकद्वार तें बुजलें । तेंणें चित्त निर्बुजलें । प्राणी तळमळूं लागलें । चहूंकडे ॥३८॥

टाळू दाबली गेली व त्याने गर्भाला अती त्रास होऊन तो तळमळू लागतो. ॥३८॥

स्वास उस्वास कोंडला । तेणें प्राणी जाजावला । मार्ग दिसेनासा जाला । कासावीस ॥३९॥

श्वास, उच्छ्वास कोंडून गर्भ गुदमरून पुढील वाट न सापडल्याने कासावीस होतो. ॥३९॥

चित्त बहु निर्बुजलें । तेणें आडभरी भरलें । लोक म्हणती आडवें आलें । खांडून काढा ॥४०॥

चित्त गोंधळून गेल्याने त्याचा मार्ग चुकतो तेव्हा सुईणी असे म्हणतात की मूल आडवे आले आहे. त्याला कापून काढा. ॥४०॥

मग ते खांडून काढिती । हस्तपाद छेदून घेती । हातां पडिलें तेंचि कापिती । मुख नासिक उदर ॥४१॥

मग ते कापण्यास सुरुवात करतात. हात, पाय, पोट, नाक इ. जे समोर दिसेल ते कापतात. (समर्थाचा काळ लक्षात घ्यावा). ॥४१॥

ऐसे टवके तोडिले । बाळकें प्राण सोडिले । मातेनेंही सांडिलें । कळिवर ॥४२॥

अशी कापाकापी केल्यावर गर्भाचे प्राण जातात व त्या सर्व प्रकारात आईलाही मरण येते. ॥४२॥

मृत्य पावला आपण । मातेचा घेतला प्राण । दुःख भोगिले दारुण । गर्भवासीं ॥४३॥

स्वतः मेली, आईला मारले. असे गर्भाशयात भयानक दुःख असते. ॥४३॥

तथापी सुकृतेंकरुनी । मार्ग सांपडला योनी । तर्हीं आडकला जाउनी । कंठ स्कंदी मागुता ॥४४॥

परंतु एखादा गर्भ पूर्वपुण्याई असल्याने बराचसा बाहेर पडतो परंतु कंठ किंवा खांद्यापाशी अडकून राहतो. ॥४४॥

तये संकोचित पंथीं । बळेंचि वोढून काढिती । तेणें गुणें प्राण जाती । बाळकाचे ॥४५॥

तेव्हा त्या अरुंद मार्गातून त्याला जोराने ओढून बाहेर काढताना गर्भाचे प्राण जातात. ॥४५॥

बाळकाचें जातां प्राण । अंती होये विस्मरण । तेणें पूर्वील स्मरण । विसरोन गेला ॥४६॥

प्राण गेल्यावर पूर्वी केलेली प्रतिज्ञा (ओवी ३५) विसरते. ॥४६॥

गर्भी म्हणें सोहं सोहं । बाहेरी पडतां म्हणे कोहं । ऐसा कष्टी जाला बहु । गर्भवासीं ॥४७॥

गर्भाशयात 'मी ब्रह्म आहे' असे म्हणतो, पण जन्माला आल्यावर 'मी कोण?' अशा भ्रमात सापडतो. (पहा-गर्भोपनिषद) त्यामुळे जन्ममरणांच्या चक्रात अडकून अनंत दुःखे भोगत राहतो. ॥४७॥

दुःखा वरपडा होता जाला । थोरा कष्टीं बाहेरी आला । सर्वेच कष्ट विसरला । गर्भवासाचे ॥४८॥

कोणी एखादा गर्भ गर्भाशयातील दुःखातून सुटून मोठ्या कष्टाने, प्रसूतीमार्गातून जिवंत बाहेर पडताच ते सर्व कष्ट विसरतो. ॥४८॥

सुन्याकार जाली वृत्ती । कांहीं आठवेना चितीं । अज्ञानें पडिली भ्रांती । तेणें सुखचि मानिलें ॥४९॥

वृत्तीला काही समजेनासे होते. स्मरण नष्ट होते. अज्ञानामुळे भ्रम निर्माण होऊन तीच अवस्था सुखाची वाटू लागते. ॥४९॥

देह विकार पावलें । सुखदुःखे झळंबलें । असो ऐसें गुंडाळलें । मायाजाळीं ॥५०॥

देह विकारांच्या तडाख्यात सापडतो. सुखदुःखे होत राहतात. असा तो मायेच्या जाळ्यात अधिकाधिक गुरफटत जातो. ॥५०॥

ऐसें दुःख गर्भवासीं । होतें प्राणीमात्रांसीं । म्हणोनियां भगवंतासी । शरण जावें ॥५१॥

जन्ममरणातील ही दुःखे लक्षात घेऊन माणसाने भगवन्ताला शरण जावे. ॥५१॥

जो भगवंताचा भक्त । तो जन्मापासून मुक्त । ज्ञानबळें विरक्त । सर्वकाळ ॥५२॥

जो भगवन्ताचा भक्त असतो तो जन्ममरणातून सुटतो. कारण तो त्याच्या कृपेने आत्मज्ञानपूर्वक वैराग्यसंपन्न होतो. ॥५२॥

ऐशा गर्भवासीं विपत्ती । निरोपिल्या येशामती । सावध होऊन श्रोतीं । पुढें अवधान द्यावें ॥५३॥

गर्भवासातील ही दुःखे मला सांगता आली तशी सांगितली. ह्यापुढील विषय लक्षपूर्वक ऐका. ॥५३॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'जन्मदुःखनिरूपणनाम' समास पहिला.

गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'जन्मदुःखनिरूपण' नावाचा पहिला समास समाप्त.

दशक तिसरा : स्वगुणपरीक्षा

समास दुसरा : स्वगुणपरीक्षा (अ)

॥ श्रीराम समर्थ ॥

संसार हाचि दुःखमूळ । लागती दुःखाचे इंगळ । मागां बोलिली तळमळ । गर्भवासाची ॥१॥

शरीर व दृष्यजगत्‌रूपी हा सर्व संसार दुःखाचे कारण असून त्या दुःखरूपी निखाऱ्यांचे चटके बसतात. मागील समासात गर्भाशयात रहाण्याचे दुःख सांगितले. ॥१॥

गर्भवासीं दुःख जालें । तें बाळक विसरलें । पुढें वाढों लागलें । दिवसेंदिवस ॥२॥

जन्माला आल्यावर बाळ गर्भाशयातील दुःखे विसरून दिवसानुदिवस वाढू लागते. ॥२॥

बाळपणीं त्वचा कोंवळी । दुःख होतांचि तळमळी । वाचा नाही तये काळीं । सुखदुःख सांगावया ॥३॥

अर्भकावस्थेत शरीर अतिशय नाजूक असते. थोडा त्रास झाला तरी दुःख फार होते. पण सांगता येत नसल्याने तळमळ मात्र होत राहते. ॥३॥

देहास कांही दुःख जालें । अथवा क्षुधेनें पीडलें । तरी तें परम आक्रंदलें । परी अंतर नेणवे ॥४॥

देहाला त्रास होऊन किंवा फार भूक लागून ते रडून आकांत करित असले तरी ते का रडते हे कोणालाच कळत नाही. ॥४॥

माता कुरवाळी वरी । परी जे पीडा जाली अंतरी । ते मायेसी न कळे अभ्यांतरीं । दुःख होये बाळकासीं ॥५॥

आई वात्सल्याने कुरवाळते खरी, पण त्या यातना दूर होत नाहीत. कारण तिला त्याचे मन जाणता येत नाही. ॥५॥

मागुतें मागुतें फुंजे रडे । माता बुझावी घेऊन कडे । वेथा नेणती बापुडें । तळमळी जीवीं ॥६॥

ते पुन्हा पुन्हा हुंदके देऊन रडू लागल्यावर आई त्याला कडेवर घेऊन समजूत घालते. पण त्याचे दुःख, आईला न समजल्याने त्याची तळमळ तशीच राहते. ॥६॥

नाना व्याधीचे उमाळे । तेणें दुःखें आंदोळे । रडे पडे कां पोळे । अग्निसंगें ॥७॥

त्याला अनेक रोग होतात किंवा दिव्याला हात-पाय लागून चटके बसतात व ते दुःखाने आक्रोश करून तडफडते. ॥७॥

शरीर रक्षितां नये । घडती नाना अपाये । खोडी अधांतरी होये । आवेवहीन बाळक ॥८॥

त्याला स्वतःला सांभाळता न आल्याने अनेक प्रकारे त्रास होतो. त्याला काहीच न कळता एखादा अपघात होऊन (खोडी) अवयव निकामी होण्याचा प्रसंग येतो. ॥८॥

अथवा अपाय चुकले । पूर्व पुण्य पुढें ठाकलें । मातेस वोळखों लागलें । दिवसेंदिवस ॥९॥

ह्या सगळ्यातून पूर्वपुण्याईने ते वाचते व हळूहळू आईला ओळखू लागते. ॥९॥

क्षणभरी मातेस न देखे । तरी आक्रंदे रुदन करी दुःखें । ते समई मातेसारिखें । आणीक कांहींच नाहीं ॥१०॥

क्षणभर जरी आई नजरेआड झाली तरी ते रडून आकांत मांडते. त्या वेळी माता हेच त्याचे सर्वस्व असते. ॥१०॥

आस करून वास पाहे । मातेविण कदा न राहे । वियोग पळमात्र न साहे । स्मरण जालियां नंतरें ॥११॥

ते आई दिसण्याची सतत वाट पहाते. आईवाचून ते क्षणभरही दूर राहू शकत नाही. आईचे स्मरण झाले की ती न दिसून मुळीच चालत नाही. ॥११॥

जरी ब्रह्मादिक देव आले । अथवा लक्ष्मीनें अवलोकिलें । तरी नवचे बुझाविलें । आपले मातेवांचूनी ॥१२॥

प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवादी देव समोर आले किंवा लक्ष्मीने दर्शन दिले तरी आईशिवाय त्याचे कोणीही समाधान करू शकत नाही. ॥१२॥

कुरूप अथवा कुलक्षण । सकळांहूनि करंटेपण । तरी नाहीं तीसमान । भूमंडळीं कोणी ॥१३॥

आई कुरूप, कुलक्षणी व सर्वांत करंटी असली तरी तिच्याशिवाय त्याच्या दृष्टीने ह्या जगात कोणालाच किंमत नसते. ॥१३॥

ऐसें तें केविलवाणें । मातेविण दिसे उणें । रागें परतें केलें तिनें । तरी आक्रंदोनि मिठी घाली ॥१४॥

असे ते बिचारे आईवाचून पूर्ण निराधार असते. आईने रागाने त्याला दूर केले तरी ते तिलाच मिठी मारते. ॥१४॥

सुख पावे मातेजवळी । दुरी करितांचि तळमळी । अति प्रीति तयेकाळीं । मातेवरी लागली ॥१५॥

सर्व सुख एका आईत सामावलेले असते. ती जरा दूर झाली तरी त्याची तळमळ सुरू होते. त्याचे सर्व प्रेम त्या आईसाठीच असते. ॥१५॥

तंव ते मातेस मरण आलें । प्राणी पोरटें जालें । दुःखें झुणीं लागलें । आई आई म्हणोनी ॥१६॥

अशा स्थितीत आई अचानक मरण पावते. मूल पोरके होऊन आईच्या वियोगाच्या दुःखाने झुरणीला लागते. ॥१६॥

आई पाहातां दिसेना । दीनरूप पाहे जना । आस लागलिसे मना । आई येईल म्हणोनी ॥१७॥

आई दिसेल म्हणून सर्वत्र पाहूनही ती दिसली नाही की ते अगदी दीन झाल्याचे सर्वानाच जाणवते. आई येईल अशी आशा बाळगूनच ते जगते. ॥१७॥

माता म्हणौन मुख पाहे । तंव ते आपुली माता नव्हे । मग हिंवासलें राहे । दैन्यवाणें ॥१८॥

आई बघण्याच्या नादात एखाद्या स्त्रीकडे पाहिले की ही आपली आई नाही हे कळताच ते हिरमुसले होते. ॥१८॥

मातावियोगें कष्टलें । तेणें मानसीं दुःख जालें । देहहि क्षीणत्व पावलें । आतिशयेंसीं ॥१९॥

मातेच्या वियोगामुळे देहाला कष्ट तर होतातच (पुरेशी काळजी घेतली जात नाही.) पण त्याहून मनाला यातना अधिक होतात. शरीर झुरून अती क्षीण होते. ॥१९॥

अथवा माताहि वांचली । मायलेंकुरा भेटी जाली । बाळदशा ते राहिली । दिवसेंदिवस ॥२०॥

जेव्हा आई जगते तेव्हा आई व मूल ह्यांचा सहवास टिकून राहतो व मुलाची बाल्यावस्था सरून पौगंडदशा येते. ॥२०॥

बाळपण जालें उणें । दिवसेंदिवस होये शाहाणें । मग ते मायेचें अत्यंत पेरुणें । होतें तें राहिलें ॥२१॥

बालदशा सरून दिवसानुदिवस त्याची बुद्धी वाढू लागल्यावर आईवर संपूर्ण अवलंबून रहाणे कमी होऊ लागले. ॥२१॥

पुढें लो लागला खेळाचा । कळप मेळविला पोरांचा । आल्यागेल्या डावाचा । आनंद शोक वाहे ॥२२॥

पुढे खेळांचा नाद लागून समवयस्क मुलांचा गट तयार झाला. खेळात डाव जिंकला तर आनंद व हारला तर दुःख होऊ लागले. ॥२२॥

मायबापें सिकविती पोटे । तयाचें परम दुःख वाटे । चट लागली न सुटे । संगती लेंकुरांची ॥२३॥

आई-वडील पोटतिडिकेने त्याला शिक्षण देतात, त्याचा त्याला फार त्रास वाटू लागला. खेळ व सवंगडी ह्यांचा नाद सुटत नाही. ॥२३॥

लेंकुरांमध्ये खेळतां । नाठवे माता आणि पिता । तंव तेथेंहि अवचिता । दुःख पावला ॥२४॥

मुलांबरोबर खेळताना आईवडिलांची आठवणही होत नाही. पण त्या खेळातच अचानक अपघात होतो. ॥२४॥

पडिते दांत फुटला डोळा । मोडले पाय जाला खुळा । गेला माज अवकळा । ठाकून आली ॥२५॥

दात पडतात, डोळा फुटतो, पाय मोडतो. शक्तीचा मद ओसरून दैन्य येऊन वेड्यासारखी स्थिती होते. ॥२५॥

निघाल्या देवी आणी गोवर । उठलें कपाळ लागला ज्वर । पोटसुळीं निरंतर । वायगोळा ॥२६॥

देवी व गोवर येतात. डोकेदुखी, थंडीताप, पोटदुखी, वाट सरकणे (Cramps) इ. आजार होतात. ॥२६॥

लागलीं भूतें जाली झडपणी । जळीच्या मेसको मायेराणी । मुंज्या झोटिंग करणी । म्हैसोबाची ॥२७॥

भूत धरते, पाण्यातील मेसको मायेराणी पछाडते, मुंजा किंवा झोटिंग कबजा घेतो. म्हसोबाचा मांत्रिक करणी करतो. ॥२७॥

वेताळ खंकाळ लागला । ब्रह्मगिन्हो संचरला । नेणों चेडा वोलांडिला । कांही कळेना ॥२८॥

वेताळ, खंकाळ बाधतो, ब्रह्मसमंथाचा शरीरात संचार होतो, मंतरलेले लिंबू व टांचण्या ओलांडल्याने त्रास होतो. ॥२८॥

येक म्हणती बीरेदेव । येक म्हणती खंडेराव । येक म्हणती सकळ वाव । हा ब्राह्मणसमंध ॥२९॥

हा सर्व त्रास बिरदेव किंवा खंडेरावाचा आहे असे कोणी म्हणतात. ब्राह्मणाच्या भुताखेरीज हे घडणार नाही असे कोणी ठासून सांगतात. ॥२९॥

येक म्हणती कोणें केलें । आंगी दैवत घातलें । येक म्हणती चुकलें । सटवाईचें ॥३०॥

मंत्राचा वापर करून कोणी अंगात एखादी देवता सोडली असे कोणी म्हणतात तर कोणी सटवाईचे देणे राहिले आहे असेही म्हणतात. ॥३०॥

येक म्हणती कर्मभोग । आंगीं जडले नाना रोग । वैद्य पंचाक्षरी चांग । बोलाऊन आणिले ॥३१॥

जन्मोजन्मी केलेल्या कर्मांमुळे हे अनेक आजारांचे भोग भोगावे लागतात असे तत्त्वज्ञान कोणी सांगतो. दुसरे कोणी नावाजलेल्या वैद्याला किंवा मांत्रिकाला बोलावून आणतात. ॥३१॥

येक म्हणती हा वांचेना । येक म्हणती हा मरेना । भोग भोगितो यातना । पापास्तव ॥३२॥

कोणी म्हणतात हा जगणे शक्य नाही. दुसरे म्हणतात हा नक्कीच मरत नाही! पापांच्या यातनेचे भोग कोण भोगणार? ॥३२॥

गर्भदुःख विसरला । तो त्रिविधतापें पोळला । प्राणी बहुत कष्टी जाला । संसारदुःखें ॥३३॥

गर्भवासाचे दुःख विसरून आध्यात्मिकादी तापांचे दुःख वाट्याला येते. संसारातील यातनांचे फार कष्ट होतात. ॥३३॥

इतुकेंहि चुकोन वांचला । तरी मारमारुं शहाणा केला । लोकिकीं नेटका जाला । नांव राखे ऐसा ॥३४॥

इतक्या सगळ्यातून कोणी वाचला तर त्याला छडीच्या माराने शिक्षण देतात. लौकिक दृष्ट्या 'कुळाचे नाव राखणारा व्यवस्थित पुरुष' असे त्याला म्हणू लागतात. ॥३४॥

पुढें मायेबापीं लोभास्तव । संभ्रमें मांडिला विव्हाव । दाऊनियां सकळ वैभव । नोवरी पाहिली ॥३५॥

पुढे आई-वडील वंशविस्ताराच्या हव्यासाने त्याच्या लग्नाचा घाट घालतात. आपल्या सर्व वैभवाचे प्रदर्शन मांडून

मुलगी पसंत करून लग्नसोहळा पार पाडतात. ॥३५॥

वऱ्हाडीवैभव दाटलें । देखोन परमसुख वाटलें । मन हें रंगोन गेलें । सासुरवाडीकडे ॥३६॥

नटलेथटलेले वऱ्हाडी पाहून त्या तरुणाला फार बरे वाटते व सासुरवाडीचा ओढा वाटू लागतो. ॥३६॥

मायबापीं भलतैसैं असावें । परी सासुरवाडीस नेटकें जावें । द्रव्य नसेल तरी घ्यावें । रुण कळांतरे ॥३७॥

आईवडील कसेही राहिले तरी चालतील, पण सासुरवाडीला दिमाखाने जावे व पैसे नसतील तर कर्ज काढावे. ॥३७॥

आंतर्भाव ते सासुरवाडीं । मायेबापें राहिलीं बापुडीं । होताती सर्वस्वें कुडकुडीं । तितुकेंच कार्य त्यांचें ॥३८॥

मनात सासुरवाडी घर करते. आईवडिलांकडे संपूर्ण दुर्लक्ष होऊन त्यांचे हाल होतात. कारण त्यांचे काम संपलेले असते. ॥३८॥

नोवरी आलियां घरा । अती हव्यास वाटे वरा । म्हणे मजसारिखा दुसरा । कोणीच नाहीं ॥३९॥

नवरी मुलगी घरात आल्यावर नवरा उत्तेजित होऊन 'आता माझ्यासारखा जगात कोणी नाही' असे समजू लागतो. ॥३९॥

मायबाप बंधु बहिणी । नोवरी न दिसतां वाटे काणी । अत्यंत लोधला पापिणीं । अविद्येनें भुलविला ॥४०॥

पत्नी दिसली नाही, तर आई, वडील, भाऊ, बहीण ही सर्व तुच्छ वाटू लागतात. पापमय अविद्या त्याला भूल घालून अत्यंत आसक्त करते. ॥४०॥

संभोग नस्तां इतुका प्रेमा । योग्य जालिया उलंघी सीमा । प्रीती वाढविती कामा । करिता प्राणी गुंतला ॥४१॥

बायको वयात आलेली नसल्याने संभोग न होताच तिच्यावर एवढा जीव! ती वयात आल्यावर ताळतंत्रच रहात नाही. कामपूर्तीसाठी आसक्ती वाढून तो तिच्या चिंतनात राहतो. ॥४१॥

जरी न देखे क्षण येक डोळां । तरी जीव होय उताविळा । प्रीतीपात्र अंतर्कळा । घेऊन गेली ॥४२॥

क्षणभर ती नजरेआड झाली तरी जीव उतावळा होतो. त्या प्रेममूर्तीने त्याचे मन जणू चोरून नेलेले असते. ॥४२॥

कोवळे कोवळे शब्द मंजुळ । मर्यादा लज्या मुखकमळ । वक्त्रलोकनें केवळ । ग्रामज्याचे मैदावें ॥४३॥

तारुण्यातील कोवळे व गोड शब्द, लोकमर्यादेमुळे लाजेने लाल झाल्याने कमळासारखा दिसणारा चेहरा, एवढ्यानेच संभोगाचे मनोरथ सुरू होतात. ॥४३॥

कळवळा येतां सांवरेना । शरीर विकळ आवरेना । अनेत्र वेवसाई क्रमेना । हुरहुर वाटे ॥४४॥

तिच्या भेटीची इच्छा अनावर होते, संभोगाच्यासाठीं झुरणारे शरीर सावरेना, झोप उडून व्यवसायातही लक्ष लागेना. अखंड अस्वस्थ वाटते. ॥४४॥

वेवसाय करितां बाहेरी । मन लागलेंसे घरीं । क्षणाक्षणां अभ्यांतरी । स्मरण होये कामिनीचें ॥४५॥

उद्योगासाठी घराबाहेर पडल्यावर चित्त घराचीच ओढ घेते. क्षणाक्षणाला मनात पत्नीची आठवण येत राहते. ॥४५॥

तुम्हीं माझिया जिवांतील जीव । म्हणौनि अत्यंत लाघव । दाऊनियां चित्त सर्व । हिरोन घेतलें ॥४६॥

'तुम्ही माझ्या जीवाचे जीवन आहात' असे तिने म्हटले की त्या संभाषणचातुर्याने त्याचे चित्त हारवून जाते. ॥४६॥

मैद सोडरीक काढिती । फांसे घालून प्राण घेती । तैसैं आयुष्य गेलियां अंतीं । प्राणीयांस होये ॥४७॥

लबाड चोर काही नातेसंबंध सांगून जवळीक साधून कपटाने प्राणही घेतात. आयुष्य संपत आलेल्या माणसाचे तसेच होते. (पत्नी लडिवाळपणाने शाश्वत हित साधू देत नाही.) ॥४७॥

प्रीति कामिनीसीं लागली । जरी तयेसी कोणी रागेजलीं । तरी परम क्षिती वाटली । मानसीं गुप्तरुपें ॥४८॥

पत्नीवर एवढे प्रेम जडते की तिला कोणी थोडे जरी टाकून बोलले तरी त्याला सहन न होऊन मनात धुसफुसतो. ॥४८॥

तये भायेंचेनि कैवारें । मायेबापासीं नीच उत्तरें । बोलोनियां तिरस्कारें । वेगळा निघे ॥४९॥

पत्नीची बाजू घेऊन आईवडिलांना शिवीगाळ करून तिरस्काराने वेगळी चूल मांडतो. ॥४९॥

स्त्रीकारणें लाज सांडिली । स्त्रीकारणें सखीं सोडिलीं । स्त्रीकारणें विघडिलीं । सकळहि जिवलगें ॥५०॥

स्त्रीकारणें देह विकिला । स्त्रीकारणें सेवक जाला । स्त्रीकारणें सांडवला । विवेकासी ॥५१॥

स्त्रीकारणें लोलंगता । स्त्रीकारणें अतिनम्रता । स्त्रीकारणें पराधेनता । अंगिकारिली ॥५२॥

स्त्रीकारणें लोभी जाला । स्त्रीकारणें धर्म सांडिला । स्त्रीकारणें अंतरला । तीर्थयात्रा स्वधर्म ॥५३॥

स्त्रीकारणें सर्वथा कांही । शुभाशुभ विचारिलें नाहीं । तनु मनु धनु सर्वहि । अनन्यभावे अर्पिलें ॥५४॥

स्त्रीकारणें परमार्थ बुडविला । प्राणी स्वहितास नाडला । ईश्वरीं कानकोंडा जाला । स्त्रीकारणें कामबुद्धी ॥५५॥

स्त्रीकारणें सोडिली भक्ती । स्त्रीकारणें सोडिली विरक्ती । स्त्रीकारणें सायोज्यमुक्ती । तेहि तुछ्य मानिली ॥५६॥

येके स्त्रियेचेनि गुणें । ब्रह्मांड मानिलें ठेंगणें । जिवलगें ती पिसुणें । ऐसें वाटलीं ॥५७॥

स्त्रीच्या नादी लागून लाज सोडून नातलग व मित्रांचाही त्याग करतो. स्वतःचे शरीर राबवून दास होऊन विवेक सोडतो. आसक्तीने दीन होऊन पराधीन बनतो. पैशाचा लोभ धरून धर्मकृत्ये तीर्थयात्रा सोडून देतो. शुभअशुभाचा विचार न करता शरीर, मन व संपत्ती तिला निष्ठापूर्वक अर्पण करतो. कामबुद्धीमुळे ईश्वरी आज्ञा न पाळता स्वतःच्या हिताचा परमार्थ सोडून देतो. भक्ती, विरक्ती व मुक्ती कसपटासमान मानतो. स्त्रीपुढे सर्व जग टाकाऊ वाटून आपलीच परकी होतात. ॥५०-५७॥

ऐसी अंतरप्रीति जडली । सर्वस्वाची सांडी केली । तंव ते मरोन गेली । अकस्मात भार्या ॥५८॥

जिच्यावर एवढे प्रेम केले व सर्वस्वाची कुरोंडी केली ती पत्नी एक दिवस अचानक मरण पावली. ॥५८॥

तेणें मनीं शोक वाढला । म्हणे थोर घात जाला । आतां कैचा बुडाला । संसार माझा ॥५९॥

त्यामुळे तो शोकाने संतप्त होऊन 'माझा मोठा घात होऊन संसार बुडाला' असे म्हणू लागला. ॥५९॥

जिवलगांचा सोडिला संग । अवचिता जाला घरभंग । आतां करू मायात्याग । म्हणे दुःखें ॥६०॥

पत्नीसाठी सगळ्या गणगोताचा त्याग केला. आता माझे घरच अचानक मोडले. अशा दुःखात 'आता आपण मायिक संसाराचा त्याग करावा' असा विचार करू लागला. ॥६०॥

स्त्री घेऊन आडवी । उर बडवी पोट बडवी । लाज सांडून गौरवी । लोकां देखतां ॥६१॥

मृत पत्नीचे शरीर मांडीवर घेऊन स्वतःचे पोट व छाती बडवीत सर्व जनलज्जा सोडून तिचे गुणगान करू लागला. ॥६१॥

म्हणे माझे बुडालें घर । आतां न करी हा संसार । दुःखें आक्रंदला थोर । घोर घोषें ॥६२॥

मोठमोठ्याने ओरडत तो म्हणू लागला की माझे घर आता बुडाले. आता मी संसाराच्या फंदात पडणार नाही. ॥६२॥

तेणें जीव वारयावेघला । सर्वस्वाचा उबग आला । तेणें दुःखें जाला । जोगी कां माहात्मा ॥६३॥

दुःखाने मन सैरभैर झाले. जीवनाचा उबग आला व त्या दुःखाने जणू तो विरक्त महात्मा बनला! ॥६३॥

कां तें निघोन जाणें चुकलें । पुन्हां मागुतें लग्न केलें । तेणें अत्यंतचि मग्न जालें । मन द्वितीय संमंधीं ॥६४॥

पण प्रत्यक्षात त्याने घराचा त्याग न करिता दुसरे लग्न केले व पुन्हा तो संसारात पूर्वीप्रमाणेच रमला. ॥६४॥

जाला द्वितीय संमंध । सर्वेचि मांडिला आनंद । श्रोतीं व्हावें सावध । पुढिले समासीं ॥६५॥

नव्या प्रपंचात पुन्हा आनंद भरला. आता श्रोत्यांनी पुढील समास सावधपणें ऐकावा. ॥६५॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'स्वगुणपरीक्षा (अ) नाम' समास दुसरा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'स्वगुणपरीक्षा' (अ) नावाचा दुसरा समास समाप्त

दशक तिसरा : स्वगुणपरीक्षा

समास तिसरा : स्वगुणपरीक्षा (ब)

॥ श्रीराम समर्थ ॥

द्वितीय संमंध जाला । दुःख मागील विसरला । सुख मानून राहिला । संसाराचें ॥१॥

दुसरे लग्न केल्यावर मागील सर्व दुःख विसरून संसारात सुखाने रमला. ॥१॥

जाला अत्यंत कृपण । पोटें न खाय अन्न । रुक्याकारणें सांडी प्राण । येकसरा ॥२॥

अत्यंत कंजूस होऊन पोटभर अन्नही खाणे सोडले. एका पैशासाठी प्राण सोडण्याची तयारी होती. ॥२॥

कदा कल्पांतीं न वेची । सांचिलेंचि पुन्हा सांची । अंतरी असेल कैची । सद्वासना ॥३॥

वाटेल ते झाले तरी खर्च न करता पैशाला पैसा जोडून साठविला. अशा व्यक्तीला चांगली बुद्धी होईलच कशी? ॥३॥

स्वयें धर्म न करी । धर्मकर्त्यासहि वारी । सर्वकाळ निंदा करी । साधुजनाची ॥४॥

स्वतः धर्मकृत्ये न करता ती करणाऱ्यासही परावृत्त करतो व साधुसंतांची यथेच्छ निंदा करतो. ॥४॥

नेणे तीर्थ नेणे व्रत । नेणे अतित अभ्यागत । मुंगीमुखीचें जें सीत । तेंहि वेंचून सांची ॥५॥

तीर्थयात्रा व व्रतांचे नाव नाही. आल्यागेल्याचे स्वागत नाही. मुंगीच्या तोंडातील अन्नकणही बाहेर काढून साठवून ठेवतो. ॥५॥

स्वयें पुण्य करवेना । केलें तरी देखवेना । उपहास्य करी मना । नये म्हणौनी ॥६॥

स्वतः पुण्य करित नाही. दुसऱ्याने केलेले आवडत नाही. म्हणून त्याची टिंगल करतो. ॥६॥

देवां भक्तांस उछेदी । आंगबळें सकळांस खेदी । निष्ठुर शब्दें अंतर भेदी । प्राणीमात्राचें ॥७॥

देव व भक्त ह्यांना मोजीत नाही. स्वतःच्या सामर्थ्याने दुसऱ्यांना त्रास देतो व दुसऱ्याला जिव्हारी लागतील असे कठोर शब्द बोलतो. ॥७॥

नीति सांडून मागें । अनीतीनें वर्तीं लागे । गर्व धरून फुगे । सर्वकाळ ॥८॥

नीतीचा त्याग करून अनीतीचे जीवन जगून सतत गर्वाने फुगलेला रहातो. ॥८॥

पूर्वजांस संतरिलें । पक्षश्राद्धहि नाहीं केलें । कुळदैवत ठकिलें । कोणेपरी ॥९॥

पितरांना झुगारून श्राद्धकर्म बंद केली. कुळदैवताकडे दुंकूनही कधी पाहिले नाही. ॥९॥

आक्षत भरिली भाणा । दुजा ब्राह्मण मेहुणा । आला होता पाहुणा । स्त्रियेस मूळ ॥१०॥

कोणत्याही कार्यासाठी फक्त बहिणीला आमंत्रण द्यावयाचे. पत्नीला माहेरी नेण्यासाठी आलेला मेहुणा हाच दुसरा पाहुणा! (ब्राह्मण समजून त्यालाच जेवण देणे). ॥१०॥

कदा नावडे हरिकथा । देव नलगे सर्वथा । स्नानसंध्या म्हणे वृथा । कासया करावी ॥११॥

हरिकथा नको, देवाची गरज नाही, स्नानसंध्या टाकाऊ आहे. ॥११॥

अभिळाषें सांची वित्त । स्वयें करी विस्वासघात । मदे मातला उन्मत्त । तारुण्यपणें ॥१२॥

दुसऱ्यांचा लोभाने विश्वासघात करूनही धनसंचय केला. तारुण्याच्या मदाने उन्मत्तासारखा वागू लागला. ॥१२॥
तारुण्य आंगी भरलें । धारिष्ट्र नवचे धरिलें । करुं नये तेंचि केलें । माहा पाप ॥१३॥

तारुण्याने मुसमुसत असल्याने अधीर होऊन जे करू नये ते महापापही त्याने केले. ॥१३॥
स्त्री केली परी धाकुटी । धीर न धरवेचि पोटीं । विषयलोभें सेवटीं । वोळखी सांडिली ॥१४॥

दुसरे लग्न केले खरे, पण ती पत्नी वयात आलेली नसल्याने धीर धरवेना. संभोगासक्तीने त्याने सर्व मर्यादा सोडल्या. ॥१४॥

माये बहिण न विचारी । जाला पापी परद्वारी । दंड पावला राजद्वारीं । तन्ही पालटेना ॥१५॥

कोणाची आई, कोणाची बहिण, कोणाची पत्नी असा विचार न करता तो व्यभिचारी बनला. राजाने त्यासाठी शिक्षा केली तरी तो बदलला नाही. ॥१५॥

परस्त्री देखोनि दृष्टीं । अभिळाष उठे पोटीं । अकर्तव्यें हिंपुटी । पुन्हा होये ॥१६॥

कोणाची पत्नी पाहून तिच्यावर मन बसले तरी ती मिळणे शक्य नसल्याने खिन्नता येऊ लागली. ॥१६॥
ऐसें पाप उदंड केलें । शुभाशुभ नाहीं उरलें । तेणें दोषें दुःख भरलें । अकस्मात आंगी ॥१७॥

अशी भरपूर पापे केल्याने व योग्य अयोग्याचा विचार सोडल्याने अनेक आजार जडले. ॥१७॥
व्याधी भरली सर्वांगीं । प्राणी जाला क्षयरोगी । केले दोष आपुले भोगी । सीघ्र काळें ॥१८॥

व्याधीने सर्वांग भरले. क्षयरोग झाला. त्याच्याच पापाचे त्याला लवकरच प्रायश्चित्त मिळाले. ॥१८॥
दुःखें सर्वांग फुटलें । नासिक अवघेंचि बैसलें । लक्षण जाऊन जालें । कुलक्षण ॥१९॥

सर्वांगाला डाग पडले, नाक चपटे झाले, देखणेपणा नष्ट होऊन विद्रूप झाला. ॥१९॥
देहास क्षीणता आली । नाना वेथा उद्धवली । तारुण्यशक्ती राहिली । खंगला प्राणी ॥२०॥

देह क्षीण झाला. रोगप्रतिकारशक्ती संपली. तारुण्य नष्ट होऊन हाडकुळा झाला. ॥२०॥
सर्वांगी लागल्या कळा । देहास आली अवकळा । प्राणी कांपे चळचळां । शक्ति नाहीं ॥२१॥

सर्वांग दुखू लागले, देह विद्रूप होऊन, दुर्बळपणामुळें हातापायांना कंप सुटला. ॥२१॥
हस्तपादादिक झडले । सर्वांगीं किडे पडिलें । देखोन थुंकों लागले । लाहानथोर ॥२२॥

हाताची, पायाची बोटे झडली, अंगात किडे पडले, लहान-मोठे लोक त्याला पाहून त्याची छीथू करू लागले. ॥२२॥
जाली विष्टेची सारणी । भोवती उठली वर्ढाणी । अत्यंत खंगला प्राणी । जीव न वचे ॥२३॥

विष्टेवर नियंत्रण राहिले नाही. भोवती घाण सुटली. तो इतका क्षीण झाला की 'तो आता जगत नाही.' असे लोक म्हणू लागले. ॥२३॥

आतां मरण देगा देवा । बहुत कष्ट जाले जीवा । जाला नाहीं नेणों ठेवा । पातकाचा ॥२४॥

'देवा, आतां मला तू मरण दे. कष्ट सहन होत नाहीत. अजून माझी पापे संपली नाहीत असे दिसते.' अशी तो करुणा भाकू लागला. ॥२४॥

दुःखें घळघळां रडे । जों जों पाहे आंगाकडे । तों तों दैन्यवाणें बापुडें । तळमळी जीवीं ॥२५॥

दुःखाने डोळ्यांतून घळघळा अश्रू वाहू लागले. स्वतःच्या शरीराकडे पाहून राहून राहून खंत वाटू लागली. दीन होऊन तळमळू लागला. ॥२५॥

ऐसे कष्ट जाले बहुत । सकळ जालें वाताहात । दरवडा घालून वित्त । चोरटीं नेलें ॥२६॥

अशा यातना होऊन सर्वांची वाताहत झाली. त्यात भर म्हणून चोरांनी दरोडा घालून संपत्ती लुटली. ॥२६॥
जालें आरत्र ना परत्र । प्रारब्ध ठाकलें विचित्र । आपला आपण मळमूत्र । सेविला दुःखें ॥२७॥

धड ना संसार, धड ना परमार्थ अशी स्थिती झाली. प्रारब्धाचे खेळ अनुभवाला आले. जणू आपल्यालाच आपली विष्टा व मूत्र घेण्याचे दुःख प्राप्त झाले. ॥२७॥

पापसामग्री सरली । दिवसेंदिवस वेथा हरली । वैद्यें औषधें दिधलीं । उपचार जाला ॥२८॥

दुःखे भोगून पापे संपली. हळूहळू रोग बरा होत गेला. वैद्याने औषधे देऊन उपचार केले. ॥२८॥

मरत मरत वांचला । यास पुन्हां जन्म जाला । लोक म्हणती पडिला । माणसांमधे ॥२९॥

‘हा मरता मरता वाचून त्याचा जणू पुनर्जन्म होऊन हा आता माणसात आला’ असे लोक म्हणू लागले. ॥२९॥

येरें स्त्री आणिली । बरवी घरवात मांडिली । अति स्वार्थबुद्धी धरिली । पुन्हां मागुती ॥३०॥

पत्नीला घरी आणली, प्रपंचाची सामुग्री गोळा करून पुन्हा अत्यंत स्वार्थी जीवनाला सुरुवात केली. ॥३०॥

कांही वैभव मेळविलें । पुन्हा सर्वहि संचिलें । परंतु गृह बुडालें । संतान नाही ॥३१॥

काही संपत्ती मिळविली व साठविली. परंतु मूलबाळ नसल्याने घर बुडाल्यासारखे वाटू लागले. ॥३१॥

पुत्रसंतान नस्तां दुःखी । वांज नांव पडिलें लोकिकीं । तें न फिटे म्हणौनी लेंकी । तरी हो आतां ॥३२॥

मुलगा नसल्याने दुःख तर होतेच. पण लोक त्यांना वांझोटे म्हणू लागले ते दुःख जास्त वाटू लागले. ते तरी नसावे म्हणून मुलगी तरी व्हावी असे वाटू लागले! ॥३२॥

म्हणोन नाना सायास । बहुत देवास केले नवस । तीर्थें व्रतें उपवास । धरणें पारणें मांडिलें ॥३३॥

त्यासाठी अनेक प्रयत्न केले. देवाला नवस केले. तीर्थयात्रा व्रत, उपास, धरणे धरली, पारणी केली. ॥३३॥

विषयसुख तें राहिलें । वांजपणें दुःखी केलें । तंव तें कुळदैवत पावलें । जाली वृद्धी ॥३४॥

संभोगासक्ती संपून पितृत्वाची इच्छा बळकट झाली. वंध्यत्वाचे दुःख फारच क्लेश देऊ लागले. अचानक कुळदैवत प्रसन्न होऊन मुलगा झाला. ॥३४॥

त्या लेंकुरावरी अति प्रीति । दोघेहि क्षण येक न विशंभती । कांही जाल्या आक्रंदती । दीर्घस्वरें ॥३५॥

त्यावर दोघांचे जीवापलीकडे प्रेम जडले. त्याला ती दोघे डोळ्यापुढून हालू देत नव्हती. साधी शिंक आली तरी दोघे गळे काढून रडू लागली. ॥३५॥

ऐसी ते दुःखिस्ते । पूजीत होती नाना दैवतें । तंव तेंहि मेलें अवचितें । पूर्वपापेंकरुनी ॥३६॥

त्या मुलाच्या काळजीने त्यांनी अनेक दैवतांच्या उपासना केल्या. परंतु त्या दोघांच्या व त्याच्या स्वतःच्या पूर्वपापांमुळे तो मुलगाही अकस्मात मेला. ॥३६॥

तेणें बहुत दुःख जालें । घरीं आरंधें पडिलें । म्हणती आम्हांस कां ठेविलें । देवें वांज करुनी ॥३७॥

त्यामुळे त्यांना अत्यंत दुःख झाले. घर जणू ओस पडले. ‘देवाने आम्हाला असे निपुत्रिक का ठेविले’ असा शोक ते करू लागले. ॥३७॥

आम्हांस द्रव्य काये करावें । तें जावें परी अपत्य व्हावें । अपत्यालागी त्यजावें । लागेल सर्व ॥३८॥

‘आता आम्हाला संपत्तीचा काय उपयोग? ती सर्व जाऊ दे, पण मूल होऊ दे. त्यासाठी सर्वस्वाचा त्याग करावा लागला तरी चालेल.’ ॥३८॥

वांजपण संदिसें गेलें । तों मरतवांज नांव पडिले । तें न फिटे कांही केलें । तेणें दुःखें आक्रंदती ॥३९॥

थोड्या दिवसांपुरते वंध्यत्वाचे किटाळ गेले खरे. पण आतां मरेपर्यन्त ते छळीत राहणार, असे दिसते. ते आता अटळ आहे असे समजून दोघे मोठमोठ्याने रडू लागले. ॥३९॥

आमुची वेली कां खंडिली । हा हा देवा वृत्ती बुडाली । कुळस्वामीण कां क्षोभली । विझाला कुळदीप ॥४०॥

‘आमची वंशवेली का खंडित झाली? माझा व्यवसाय आता कोण चालविणार? कुळस्वामिनी का रागावली? आमच्या वंशाचा दिवाच विझून गेला.’ ॥४०॥

आतां लेंकराचें मुख देखेन । तरी आनंदे राडी चालेन । आणी गळहि टोंचीन । कुळस्वामिणीपासीं ॥४१॥

‘आतां पुन्हा जर मुलगा झाला तर मोठ्या आनंदाने निखाऱ्यावरून वाटेल तेवढा चालेन. कुळदेवीपाशी जाऊन मानेला गळ टोचून घेईन.’ (एक नवस.) ॥४१॥

आई भुता करीन तुझा । नांव ठेवीन केरपुंजा । वेसणी घालीन माझा । मनोरथ पुरवी ॥४२॥

माझ्या मुलाला तुझ्यापाशी मशाल घेऊन उभा करीन. हे माते, त्याचे ‘केरपुंजा’ असे अपमानकारक नाव ठेवीन. तुझ्या सेवेची त्याला वेसण घालीन. मात्र तू माझी इच्छा पूर्ण कर. (केरपुंजा-कचराकुंडी.) ॥४२॥

बहुत देवांस नवस केले । बहुत गोसावी धुंडिले । गटगटां गिळिले । सगळे विंचू ॥४३॥

असे अनेक देवांना नवस केले. बऱ्याच सिद्धपुरुषांचे आशीर्वाद घेतले. कोणी विंचू न चावता गिळावयास सांगितले तेही गिळले! किंवा विंचवाच्या दंशाप्रमाणे वेदना सहन करून सर्व अघोरी नवस केले. ॥४३॥

केले संमंथाचे सायास । राहाणे घातले बहुवस । केळे नारिकेळे ब्राह्मणास । अंब्रदाने दिधलीं ॥४४॥

कोणा संमंथाचे शाप असतील म्हणून त्यांना शांत केले. गोंधळ्याकडून गोंधळ घातले. ब्राह्मणांना नारळ, केळी व आंब्यांची दाने दिली. ॥४४॥

केलीं नाना कवटाले । पुत्रलोभे केलीं ढाले । तरी अदृष्ट फिरले । पुत्र नाहीं ॥४५॥

पिशाच्च विद्येची साधने व काही विपरीत कृत्ये पुत्रप्राप्तीसाठी केली. पण प्रारब्धच प्रतिकूल झाल्याने मुलगा झाला नाही. ॥४५॥

वृक्षाखाले जाऊन नाहाती । फळतीं झाडे करपती । ऐसे नाना दोष करिती । पुत्रलोभाकारणे ॥४६॥

पुत्राच्या जबर अपेक्षेने करू नये ते केले. पत्नीने मासिक पाळीच्या मुदतीत झाडाखाली स्नान केले. फळे देणारी झाडे वाळवून टाकण्याचे उपाय केले. ॥४६॥

सोडून सकळ वैभव । त्यांचा वारयावेघला जीव । तंव तो पावला खंडेराव । आणी कुळस्वामिणी ॥४७॥

सर्व वैभव तुच्छ वाटू लागून चित्त सैरभैर झाले. तेव्हा अकस्मात खंडेराव व कुळस्वामिनी प्रसन्न झाली. ॥४७॥

आता मनोरथ पुरती । स्त्रीपुरुषे आनंदती । सावध होऊन श्रोतीं । पुढे अवधान द्यावे ॥४८॥

ह्यापुढे त्याच्या मनाप्रमाणे त्याला मिळेल. दोघेजण आनंदाने बेहोष होतील, ती कथा आता सावध होऊन श्रोत्यांनी ऐकावी. ॥४८॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे ‘स्वगुण परीक्षा’ (ब) नाम’ समास तिसरा

गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील ‘स्वगुण परीक्षा’ (ब) नावाचा तिसरा समास समाप्त

दशक तिसरा : स्वगुणपरीक्षा

समास चवथा : स्वगुणपरीक्षा (क)

॥ श्रीराम समर्थ ॥

लेंकुरें उदंड जालीं । तों ते लक्ष्मी निघोन गेली । बापडीं भिकेसीं लागलीं । कांही खाया मिळेना ॥१॥

पुढे त्याला एकामागून एक अशी कित्येक मुले झाली. त्यांना पोसता पोसता असलेली संपत्ती संपली. खायला मिळेनासे झाल्याने भीक मागण्याची त्यांच्यावर वेळ आली. ॥१॥

लेंकुरें खेळती धाकुटीं । येकें रांगती येकें पोटीं । ऐसी घरभरी जाली दाटी । कन्या आणी पुत्रांची ॥२॥

काही लहान मुले खेळत होती, काही रांगत होती. एक पोटात होते. असे मुलांनी घर भरून गेले. ॥२॥

दिवसेंदिवस खर्च वाढला । यावा होता तो खुंटोन गेला । कन्या उपवरी जाल्या त्यांला । उजवावया द्रव्य नाही ॥३॥

दिवसानुदिवस खर्च वाढत चालला. मिळकत कमी झाली. वयात आलेल्या मुलींच्या लग्नासाठी हाताशी पैसाही राहिली नाही. ॥३॥

मायेबापें होतीं संपन्न । त्यांचें उदंड होते धन । तेणेंकरितां प्रतिष्ठा मान । जनीं जाला होता ॥४॥

आईवडील धनाढ्य होते व त्यांच्यामुळे लोकात प्रतिष्ठा मिळत होती. दबदबा होता. ॥४॥

भरम आहे लोकाचारीं । पहिली नांदणूक नाहीं घरीं । दिवसेंदिवस अभ्यांतरीं । दरिद्र आलें ॥५॥

‘कुटुंब संपन्न आहे’ असा लोकांना भ्रम होता. पण वस्तुस्थिती अगदी वेगळी होती. दिवसानुदिवस घरात दारिद्र्य शिरले. ॥५॥

ऐसी घरवात वाढली । खातीं तोंडें मिळालीं । तेणें प्राणीयांस लागली । काळजी उद्वेगाची ॥६॥

अशा रीतीने घरातील व्याप वाढला. खाणारी तोंडे, एकामागून एक वाढत गेली. त्यामुळें पतिपत्नीला प्रपंचाविषयी उद्वेग निर्माण झाला. उबग आला. ॥६॥

कन्या उपवरी जाल्या । पुत्रांस नोवऱ्या आल्या । आतां उजवणा केल्या । पाहिजेत कीं ॥७॥

मुलींचे लग्नाचे वय झाले. मुलांना मुली सांगून येऊ लागल्या. आता त्यांची लग्ने केलीच पाहिजेत अशी परिस्थिती निर्माण झाली. ॥७॥

जरी मुलें तैसींच राहिलीं । तरी पुन्हां लोकलाज जाली । म्हणती कासया व्यालीं । जन्मदारिद्र्ये ॥८॥

मुले-मुली अविवाहित राहिली तर लोकांकडून घालूनपाडून बोलणी ऐकून घेण्याची वेळ येते. ह्या जन्मदारिद्र्यांनी मुले जन्माला घालावीच कशाला? ॥८॥

ऐसी लोकलाज होईल । वडिलांचें नांव जाईल । आतां रुण कोण देईल । लग्नापुरतें ॥९॥

अशी समाजात छीथू होईल, वाडवडिलांची कीर्ती धुळीला मिळेल. आता लग्नापुरते कोणी कर्ज देईल का अशी चिंता निर्माण झाली. ॥९॥

मागें रुण ज्याचें घेतलें । त्याचें परतोन नाहीं दिल्लें । ऐसें आभाळ कोसळलें । उद्वेगाचें ॥१०॥

आतापर्यन्त घेतलेली कर्जेसुद्धा फेडलेली नाहीत. ह्या सर्व विचाराने उद्वेगाचे जणू आभाळच कोसळले. ॥१०॥

आपण खातों अन्नासी । अन्न खातें आपणासीं । सर्वकाळ मानसीं । चिंतातुर ॥११॥

आपण अन्न खातो. अन्नासाठी पैसा मिळविण्याची चिंता आपल्यालाच खाते! म्हणून मन सतत चिंतेनेच ग्रासलेले राहते. ॥११॥

पती अवधीच मोडली । वस्तभाव गाहाण पडिली । अहा देवा वेळ आली । आंता डिवाळ्याची ॥१२॥

बाजारात होती ती पत संपली. घरातील लहानमोठ्या वस्तू गहाण पडल्या. देवा! आता दिवाळे निघण्याची वेळ आली आहे. काय ही अवस्था! ॥१२॥

कांहीं केला ताडामोडा । विकिला घरींचा पाडारेडा । कांहीं पैका रोकडा । कळांतरे काढिला ॥१३॥

शेवटी राखून ठेविलेल्या वस्तू व जनावरे विकून पैसा थोड्या दिवसांत उभा केला. ॥१३॥

ऐसें रुण घेतलें । लोकिकीं दंभ केलें । सकळ म्हणती नांव राखिलें । वडिलांचें ॥१४॥

अशा रीतीने कर्ज काढून जाणारी अब्रू कशीतरी सांभाळली. ह्याने घराण्याचा लौकिक राखला असे लोकही म्हणू लागले. ॥१४॥

ऐसें रुण उदंड जालें । रिणाइतीं वेढून घेतलें । मग प्रयाण आरंभिलें । विदेशाप्रती ॥१५॥

कर्ज वाढतच चालले. सावकारांनी तगादा लावला. म्हणून गुपचूप दूरदेशी निघून जाण्याचे ठरविले. ॥१५॥

दोनी वरुषें बुडी मारिली । नीच सेवा अंगिकारिली । शरीरें आपदा भोगिली । अतिशयेंसीं ॥१६॥

कोणालाही न सांगता दोन वर्षे दूर देशात जाऊन राहिला. हलकीसलकी कामे केली. हालअपेष्टा सोसल्या. अतोनात त्रास झाला. ॥१६॥

कांही मेळविलें विदेशीं । जीव लागला मनुष्यांपासीं । मग पुसोनियां स्वामीसी । मुरडता जाला ॥१७॥

दूरदेशात थोडे पैसे साठविले, पण चित्त मात्र घरातील माणसांकडे लागले होते. त्यामुळे धन्याची परवानगी घेऊन गावाकडे परत आला. ॥१७॥

तंव तें अत्यंत पीडावलीं । वाट पाहात बैसलीं । म्हणती दिवसगती कां लागली । काये करणें देवा ॥१८॥

तो परत येईपर्यंत कुटुंबीयांची परिस्थिती अत्यंत हालाखीची झाली होती. सर्वजण त्याच्या वाटेकडे डोळे लावून बसले होते. हे असे दिवस का आले म्हणून देवाकडे दाद मागत होते. ॥१८॥

आतां आम्ही काये खावें । किती उपवासीं मरावें । ऐसियाचे संगतीस देवें । कां पां घातलें आम्हांसी ॥१९॥

ह्या स्थितीत आम्ही काय खावे ? उपाशीपोटी किती दिवस काढावे? हे देवा, आम्ही अशा माणसाच्या घरात काय म्हणून आले? ॥१९॥

ऐसें आपुलें सुख पाहाती । परी त्याचें दुःख नेणती । आणी शक्ति गेलियां अंतीं । कोणीच कामा न येती ॥२०॥

असे सर्वजण स्वतःच्या सुखाचा विचार करीत होते. पण तो कशा स्थितीत असेल असा विचारही कोणाच्या मनात आला नाही. शेवटी विकलांग स्थितीत तर कोणीच विचारीत नाही. ॥२०॥

असो ऐसी वाट पाहतां । दृष्टी देखिला अवचिता । मुलें धावती ताता । भागलास म्हणौनी ॥२१॥

अशा मनःस्थितीत सर्वजण त्याची वाट पाहत असता अचानक तो घरी आला. 'प्रवासाने तुम्ही दमला असाल' असे म्हणून सर्व मुले भोवती जमली. ॥२१॥

स्त्री देखोन आनंदली । म्हणे आमुची दैन्य फिटली । तंव येरें दिधली । गांठोडी हातीं ॥ २२ ॥

नवऱ्याला बघून पत्नीलाही आनंद झाला. 'आतां आमचे दीनवाणे जीवन संपले' असे ती मनातल्या मनात म्हणाली. बरोबर आणलेली गाठोडी त्यानें त्या सर्वांच्या हातात दिली. ॥२२॥

सकळांस आनंद जाला । म्हणती आमुचा वडील आला । तेणें तरी आम्हांला । आंग्या टोप्या आणिल्या ॥ २३ ॥

असा आनंदीआनंद झाला. 'आमचे वडील आले व त्यांनी आमच्यासाठीं कपडे आणले' असे मुले म्हणू लागली. ॥२३॥

ऐसा आनंद च्यारी दिवस । सर्वेच मांडिली कुसमुस । म्हणती हें गेलियां आम्हांस । पुन्हा आपदा लागती ॥ २४ ॥

चार दिवस हा आनंद टिकला. नंतर हळूहळू तक्रारींना सुरुवात झाली. 'आणलेली सामुग्री व पैसे संपले तर पुन्हा आमचे हाल सुरू होतील,' असे सर्वांना वाटू लागले. ॥२४॥

म्हणौनी आणिलें तें असावें । येणें मागुतें विदेशास जावें । आम्ही हें खाऊं न तों यावें । द्रव्य मेळऊन ॥ २५ ॥

म्हणून आणलेले सर्व येथेच ठेवावे. त्याने पुन्हा दूरदेशी जाऊन आणलेले संपण्याच्या आत आणखी द्रव्य कमावून आणावे. ॥२५॥

ऐसी वासना सकळांची । अवधीं सोडरीं सुखाचीं । स्त्री अत्यंत प्रीतीची । तेहि सुखाच लागली ॥ २६ ॥

असे सर्वांनाच वाटू लागले, कारण ते सर्व सुखाचे सोबती होते. जिचे नवऱ्यावर अत्यंत प्रेम असावे ती पत्नी सुद्धा मुलांप्रमाणेच म्हणू लागली. ॥२६॥

विदेसीं बहु दगदला । विश्रांती घ्यावया आला । स्वासहि नाहीं टाकिला । तों जाणें वोढवलें ॥ २७ ॥

परप्रांतात फार दगदग झाल्याने विश्रांतीसाठीं घरी येतो न येतो तोच पुन्हा परतण्याची वेळ आली. ॥२७॥

पुढें अपेक्षा जोसियांची । केली विवंचना मुहूर्ताची । वृत्ति गुंतली तयाची । जातां प्रशस्त न वाटे ॥ २८ ॥

ज्योतिषाला जाण्याचा मुहूर्त विचारला खरा, पण त्याला जावेसे वाटेना. घरातच रहावे असे वाटू लागले. ॥२८॥

माया मात्रा सिद्ध केली । कांही सामग्री बांधली । लेंकुरें दृष्टीस पाहिलीं । मार्गस्त जाला ॥ २९ ॥

जाण्यासाठी बांधाबांध केली. मायेचे पाश कसेतरी तोडले. मुलांकडे डोळे भरून पाहिले व दाराबाहेर पडला. ॥२९॥

स्त्रियेस अवलोकिलें । वियोगें दुःख बहुत वाटलें । प्रारब्धसूत्र तुकलें । रुणानबंधाचे ॥ ३० ॥

पत्नीकडे दृष्टी टाकली. तिच्या वियोगाचे फारच दुःख वाटले. वास्तविक हे नाते कायमचे असते. पण प्रारब्धाच्या प्रवाहाने तेही तुटले. ॥३०॥

कंठ सद्गदित जाला । न संवरेच गहिवरला । लेंकुरा आणि पित्याला । तडातोडी जाली ॥ ३१ ॥

कंठ दाटून आला. अनावरणे हुंदके येतच राहिले. पण वडील व मुले ह्यांची ताटातूट चुकली नाही. ॥३१॥

जरी रुणानबंध असेल । तरी मागुती भेटी होईल । नाहीं तरी संगती पुरेल । येचि भेटीनें तुमची ॥ ३२ ॥

तो सर्वांना म्हणाला, 'काही ऋणानुबंध असेल तरच पुन्हा आपली भेट होईल. नाहीतर हीच आता अखेरची भेट.'

॥३२॥

ऐसें बोलोन स्वार होये । मागुता फीरफिरों पाहे । वियोगदुःख न साहे । परंतु कांही न चले ॥ ३३ ॥

असे म्हणून जाण्यासाठी निघाला, पण पुन्हा मागे वळून वळून पहात होता. वियोगाचे दुःख असह्य झाले. पण

परिस्थितीपुढे काही इलाज नव्हता. ॥३३॥

आपुला गांव राहिला मागे । चित्त भ्रमलें संसारउद्वेगें । दुःखवला प्रपंचसंगें । अभिमानास्तव ॥३४॥

स्वतःचे गाव मागे पडले, संसाराच्या त्रासाने चित्त अस्वस्थ व उद्विग्न झाले. 'मी कर्ता', 'मी पोशिदा' अशा अभिमानामुळे प्रपंचाच्या संगतीत अत्यंत दुःख झाले. ॥३४॥

ते समई माता आठवली । म्हणे धन्य धन्य ते माऊली । मजकारणें बहुत कष्टली । परी मी नेणेंचि मूर्ख ॥३५॥

अशा ह्या मनःस्थितीत अचानक आईची आठवण झाली व त्याला असे वाटले की जिने माझ्यासाठी अपार कष्ट घेतले ती खरोखर किती प्रेमळ असली पाहिजे. पण मला मूर्खाला त्याची जाणीव राहिली नाही. ॥३५॥

आजी जरी ते असती । तरी मजला कदा न विशंभती । वियोग होतां आक्रंदती । ते पोटागि वेगळीच ॥३६॥

आज तर ती हयात असती तर तिने मला असे वाऱ्यावर सोडले नसते. त्यातून वियोगाची वेळ आलीच असती तर तिने किती आक्रोश केला असता. तो कळवळाच वेगळा! ॥३६॥

पुत्र वैभवहीन भिकारी । माता तैसाचि अंगिकारी । दगदला देखोनि अंतरीं । त्याच्या दुःखें दुःखावे ॥३७॥

मुलगा वैभवशून्य व दरिद्री असला तरी आई त्याला आपला मानते. त्याला त्रास झाला की ती दुःखी होते. ॥३७॥
प्रपंच विचारें पाहातां । हें सकळ जोडे न जोडे माता । हें शरीर जयेकरितां । निर्माण जालें ॥३८॥

प्रपंचाचे स्वरूप पाहता, ह्या शरीराला जिने जन्म दिला ती माता ह्या प्रपंचात इतर वाटेल ते मिळाले तरी परत मिळत नाही. ॥३८॥

लांव तरी ते माया । काय कराविया सहश्र जाया । परी भुलोन गेलों वायां । मकरध्वजाचेनि ॥३९॥

पत्नीचे प्रेम डाकणीसारखे असते. अशा हजार स्त्रिया असून काय उपयोग? पण संभोगसुखासाठी मला भूल पडली व माझे जीवन फुकट गेले. ॥३९॥

या येका कामाकारणें । जिवलगांसिं द्वंद्व घेणें । सखीं तींच पिसुणें । ऐसीं वाटतीं ॥४०॥

ह्या संभोगसुखासाठी जिवलगांचे संबंध तुटले. जी आपली होती तीच परकी झाली. ॥४०॥

म्हणौन धन्य धन्य ते प्रपंची जन । जे मायबापाचें भजन । करिती न करिती मन । निष्ठुर जिवलगांसी ॥४१॥

म्हणून जे प्रापंचिक लोक आईवडिलांना सांभाळतात व मित्रनातलगांशी चांगले संबंध ठेवतात ते खरोखर धन्य होत. ॥४१॥

संगती स्त्रीबाळकाची । आहे साठी जन्माची । परी मायेबापें कैचीं । मिळतील पुढें ॥४२॥

पत्नी व मुले ह्यांचे संबंध आयुष्यभर पुरतात. पण आई व वडील शेवटपर्यन्त कसे रहातील? ॥४२॥

ऐसें पूर्वीं होतें ऐकिलें । परी ते समई नाहीं कळलें । मन हें बुडोन गेलें । रतिसुखाचा डोहीं ॥४३॥

हा विचार तरुणपणात मी ऐकलेला होता. पण रतिसुखाच्या संभ्रमामध्ये मन बुडून गेल्याने तो विचार त्या वेळी टिकला नाही. ॥४३॥

हे सखीं वाटती परी पिसुणें । मिळाली वैभवाकारणे । रितें जातां लाजिरवाणें । अत्यंत वाटे ॥४४॥

पत्नी व मुले ही जिवलग वाटतात खरी, पण तीच परकी असतात. कारण त्यांना फक्त वैभव हवे असते. त्यांच्या

गरजा पुरवल्या नाहीत तर त्यांची बोलणी ऐकून आपली आपल्यालाच लाज वाटू लागते. ॥४४॥

आतां भलतैसैं करावें । परि द्रव्य मेळऊन न्यावें । रितें जातां स्वभावे । दुःख आहे ॥४५॥

वाटेल तो उद्योग करावा पण त्यांना पैसे पुरवावेत. मोकळ्या हाताने गेले की त्यांच्याकडून घालून पाडून बोलणी ऐकण्याचे दुःख सोसावे लागते. ॥४५॥

ऐसी वेवर्धना करी । दुःख वाटलें अंतरी । चिंतेचिये माहापुरीं । बुडोन गेला ॥४६॥

अशा प्रकारच्या विचारचक्रात बुडून तो फार कष्टी झाला व अत्यन्त चिन्ताग्रस्त झाला. ॥४६॥

ऐसा हा देह आपुला । असतांच पराधेन केला । ईश्वरीं कानकोंडा जाला । कुटुंबकाबाडी ॥४७॥

वस्तुतः आपल्या देहावर आपली मालकी असताना तो जणू कुटुंबीयांचा गुलाम बनवला. त्यांच्यासाठी काबाड कष्ट करताना ईश्वराचे साधे स्मरणही झाले नाही. ॥४७॥

या येका कामासाठी । जन्म गेला आटाटी । वय वेचल्या सेवटीं । येकलेंचि जावें ॥४८॥

‘कुटुंबीयांचे पोषण करणे’ ह्या एकाच कामासाठी जन्मभर कष्ट उपसले. पण आयुष्य संपले की एकट्यानेच मरावे लागते. साथीला कोणी नसते. ॥४८॥

ऐसा मनीं प्रस्तावला । क्षण येक उदास जाला । सर्वेचि प्राणी झळंबला । मायाजाळें ॥४९॥

अशा पश्चात्तापात काही वेळ गेला. तेवढा वेळ अत्यंत उदास झाला. परंतु मायेच्या प्रभावामुळे पुन्हा खडबडून जागा झाला. ॥४९॥

कन्यापुत्रें आठवलीं । मनीहूनि क्षिती वाटली । म्हणे लेंकुरें अंतरलीं । माझीं मज ॥५०॥

मुलगे व मुली ह्यांची आठवण होऊन स्वतःची मनःस्थिती बाजूला ठेवून त्यांची काळजी वाटू लागली. ‘माझीच मुले मला दुरावली.’ असे तो म्हणू लागला. ॥५०॥

मागील दुःख आठवलें । जें जें होतें प्राप्त जालें । मग रुदन आरंभिलें । दीर्घ स्वरें ॥५१॥

भोगलेले सर्व दुःख आठवले. जे प्रारब्धात होते ते मिळाले असे म्हणून मोठ्याने गळे काढून रडू लागला. ॥५१॥

आरण्यरुदन करितां । कोणी नाहीं बुझाविता । मग होये विचारिता । आपुले मनीं ॥५२॥

पण हे रडणे अरण्यातील एकांतात रडण्यासारखे होते. समजूत घालावयाला कोणीच नव्हते. हे लक्षात आल्यावर तो स्वतःशी विचार करू लागला. ॥५२॥

आतां कासया रडावें । प्राप्त होतें तें भोगावें । ऐसैं बोलोनिया जीवें । धारिष्ट केलें ॥५३॥

आता रडून काय उपयोग? जे समोर येईल ते भोगलेच पाहिजे. असा मनातल्या मनात विचार करून स्वतःला धीर दिला. ॥५३॥

ऐसा दुःखे दगदला । मग विदेशाप्रती गेला । पुढें प्रसंग वर्तला । तो सावध ऐका ॥५४॥

असा दुःखाने होरपळून तो दूर देशी गेला. पुढे जे जे घडले ते सावधानतेने ऐका. ॥५४॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे ‘स्वगुणपरीक्षा (क) नाम’ समास चवथा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील ‘स्वगुणपरीक्षा (क)’ नावाचा चवथा समास समाप्त

दशक तिसरा : स्वगुणपरीक्षा

समास पाचवा : स्वगुणपरीक्षा (ड)

॥ श्रीराम समर्थ ॥

पुढें गेला विदेशासी । प्राणी लागला व्यासंगासी । आपल्या जिवेसीं सोसी । नाना श्रम ॥१॥

पुढे दूरदेशी पोहोचल्यावर तो झटून काम करू लागला. त्यासाठी होणारे सर्व प्रकारचे श्रम त्याने सोसले. ॥१॥

ऐसा दुस्तर संसार । करितां कष्टला थोर । पुढें दोनी च्यारी संवत्सर । द्रव्य मेळविलें ॥२॥

अशा या पार पाडण्यास कठीण असलेल्या संसारासाठी त्याने अपार कष्ट सोसले व दोन-चार वर्षे पैसे जमवले. ॥२॥

सर्वेचि आला देशासी । तों आवर्षण पडिलें देसीं । तेणें गुणें मनुष्यांसी । बहुत कष्ट जाले ॥३॥

नंतर तो आपल्या घरी परतल्यावर पहातो तो देशात दुष्काळ पडला होता. माणसांचे जीवन खडतर बनले. ॥३॥

येकांच्या बैसल्या अमृतकळा । येकांस चंद्री लागली डोळां । येकें कांपती चळचळां । दैन्यवाणीं ॥४॥

कोणाच्या डोळ्यांतील तेज निघून गेले, उपासामुळे कोणी बेशुद्ध होण्याच्या मार्गावर होते. कोणी उपासमारीमुळे दीन होऊन थरथर कापत होते. ॥४॥

येकें दीनरूप बैसलीं । येकें सुजलीं येकें मेलीं । ऐसीं कन्यापुत्रें देखिलीं । अकस्मात डोळां ॥५॥

कोणी दीनवाणेपणाने नुसते बसून होते, कोणाच्या सर्वांगाला सूज आली. कोणी मेली. अशी मुलामुलीची अवस्था त्याने पाहिली. ॥५॥

तेणें बहुत दुःखी जाला । देखोनियां उभड आला । प्राणी आक्रंदों लागला । दैन्यवाणा ॥६॥

त्यामुळे त्याला अतीव दुःख झाले. दुःखाच्या उमाळ्याने दीन होऊन तो मोठ्याने रडू लागला. ॥६॥

तंव तीं अवधीं सावध जालीं । म्हणती बाबा बाबा जेऊं घाली । अन्नालागीं मिडकलीं । झडा घालिती ॥७॥

बापाला पाहून त्यांना थोडी उभारी आली व 'बाबा आम्हाला जेवू घाला' असे म्हणत अन्नासाठी तळमळणारी ती मुले त्याला येऊन चिकटली. ॥७॥

गांठोडें सोडून पाहाती । हातां पडिलें तेंचि खाती । कांहीं तोंडी कांहीं हातीं । प्राण जाती निघोनी ॥८॥

त्यांनी गाठोडी सोडून हाताला येईल ते खाण्यास सुरुवात केली. एक घास हातात व एक घास तोंडात असतानाच कोणाचा प्राण गेला. ॥८॥

तांतडी तांतडी जेऊं घाली । तों तें जेवितां जेवितां कांही मेली । कांही होतीं धादावलीं । तेंहि मेलीं अजीर्णे ॥९॥

बाप मुलांना घाईघाईने भरवू लागला. जेवताजेवताच कोणी मेली. अतिभुकेमुळे अतिजेवलेली अजीर्ण होऊन मेली. ॥९॥

ऐसीं बहुतेकें मेलीं । येक दोनी मुलें उरलीं । तेंहि दैन्यवाणी जालीं । आपले मातेचांचुनी ॥१०॥

अशी बहुतेक मुले मेली. एकदोन वाचली, पण आईवाचून ती दीनवाणीच राहिली. ॥१०॥

ऐसें आवर्षण आलें । तेणें घरचि बुडालें । पुढें देसीं सुभिक्ष जालें । आतिशयेंसी ॥११॥

अशा प्रकारे दुष्काळामुळे कुटुंबाची वाताहत झाली. नंतर देशात अन्नधान्य भरपूर पिकले. ॥११॥

लेकुरां नाही वाढविते । अन्न करावें लागे आपुलेन हातें । बहु त्रास घेतला चित्तें । स्वयंपाकाचा ॥१२॥

पण मुलांचे संगोपन करण्यास कोणीच नव्हते. स्वयंपाक स्वतःलाच करावा लागत होता. त्यामुळे तो फार त्रस्त झाला. ॥१२॥

लोकीं भरीस घातलें । पुन्हां मागुतें लग्न केलें । द्रव्य होतें तें वेचलें । लग्नाकारणें ॥१३॥

लोकांनी फार आग्रह केल्याने त्याने आणखी एकदा लग्न करून त्यात सर्व संपत्ती खर्च केली. ॥१३॥

पुन्हा विदेशासी गेला । द्रव्य मेळऊन आला । तव घरीं कळहो लागला । सावत्र पुत्रांसी ॥१४॥

नंतर पुन्हा दूरदेशी जाऊन पैसे मिळवून आणले. घरी येऊन पाहतो तो सावत्र मुलांत भांडणे लागलेली! ॥१४॥

स्त्री जाली न्हातीधुती । पुत्र देखो न सकती । भ्रताराची गेली शक्ति । वृद्ध जाला ॥१५॥

नवी पत्नी नुकतीच वयात आलेली. पहिल्या दोघीचे तरुण मुलगेही वयात आलेले. त्यांचे संबंध बिघडून गेले होते. नवरा वृद्धत्वाने क्षीण झाला होता. ॥१५॥

सदा भांडण पुत्रांचें । कोणी नायकती कोणाचें । वनिता अति प्रीतीचें । प्रीतिपात्र ॥१६॥

मुलगे सतत आपापसात भांडत होते. कोणीच कोणाचे ऐकत नव्हते. तरुण पत्नीविषयी अत्यंत आसक्ती निर्माण झाली होती. ॥१६॥

किंत बैसला मना । येके ठाई पडेना । म्हणोनियां पांचा जणा । मेळविलें ॥१७॥

सतत चिंता लागून राहिली. काय करावे ते कळेना. एकत्र राहणे अशक्य झाले. म्हणून त्याने गावातील पाच त्रयस्थ सज्जनांना निवाड्यासाठी बोलाविले. ॥१७॥

पांच जण वाटे करिती । तों ते पुत्र नायेकती । निवाडा नव्हेचि अंती । भांडण लागलें ॥१८॥

त्या पंचांनी वाटण्या करून दिल्या. पण मुलांना त्या मान्य झाल्या नाहीत. शेवटी निवाडा न झाल्याने भांडणे सुरू झाली. ॥१८॥

बापलेंका भांडण जालें । लेकीं बापास मारिलें । तव ते मातेनें घेतलें । शंखतीर्थ ॥१९॥

बाप व मुलगे यांच्यातही भांडण लागले. मुलांनी बापाला बडविल्याने सावत्र आई शंख करू लागली. ॥१९॥

एकोनि मिळाले लोक । उभे पाहती कौतुक । म्हणती बापास लेक । कामा आले ॥२०॥

तो आरडाओरडा ऐकून बरेच लोक गोळा झाले व कुचेष्टा करून गंमत पाहू लागले. 'मुलगे बापाच्या चांगलेच उपयोगी पडले!' असे ते कुत्सितपणे म्हणू लागले. ॥२०॥

ज्या कारणें केले नवस । ज्या कारणें केले सायास । ते पुत्र पितीयास । मारिती पहा ॥२१॥

'ज्या मुलांसाठी नवस केले, अमाप कष्ट उपसले ते मुलगे बापास मारीत आहेत. ते नवल पहा!' ॥२१॥

ऐसी आली पापकळी । आश्चर्य मानिलें सकळी । उभे तोडिती कळी । नगरलोक ॥२२॥

पापामुळे असा हा कलह निर्माण झाला. सर्वांना त्याचे फार नवल वाटले. नंतर काही सज्जनांनी तो तंटा सोडवला. ॥२२॥

पुढें बैसोन पांच जण । वाटे केले तत्समान । बापलेकांचें भांडण । तोडिलें तेंहीं ॥२३॥

पुन्हा पंचांनी सर्वांना सारखे वाटे करून दिले व बापलेकांचे भांडण सोडविले. ॥२३॥

बापास वेगळें घातलें । कोणट बांधोन दिधलें । मन कांतेचें लागलें । स्वार्थबुद्धी ॥२४॥

बापाला वेगळे करून एक झोपडी बांधून दिली. पत्नीही आता दोघांपुरतेच पाहू लागली. ॥२४॥
कांता तरुण पुरुष वृद्ध । दोघांस पडिला संमंध । खेद सांडून आनंद । मानिला तेहीं ॥२५॥

पत्नी तरुण व पती म्हातारा अशा त्या प्रपंचात दोघांनी दुःख विसरून आनंद निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. ॥२५॥
स्त्री सापडली सुंदर । गुणवंत आणी चतुर । म्हणे माझे भाग्य थोर । वृद्धपणीं ॥२६॥

सुंदर, सद्गुणी व चतुर पत्नी योगायोगाने म्हातारपणी मिळाल्याने तो स्वतःला फार भाग्यवान समजू लागला. ॥२६॥
ऐसा आनंद मानिला । दुःख सर्वहि विसरला । तंव तो गल्बला जाला । परचक्र आलें ॥२७॥

अशी कोठे सुखी जीवनाला सुरुवात होऊन मागील दुःख विसरते न विसरते तोच त्या भागावर शत्रूने हल्ला केल्याने गोंधळ उडाला. ॥२७॥

अकस्मात धाडी आली । कांता बंदी धरून नेली । वस्तभावहि गेली । प्राणीयाची ॥२८॥

शत्रूची अचानक धाड आली. त्याच्या पत्नीला त्यांनी पळवून नेले व घरही लुटून नेले. ॥२८॥

तेणें दुःख जालें भारीं । दीर्घ स्वरें रुदन करी । मनीं आठवे सुंदरी । गुणवंत ॥२९॥

त्यामुळे तो अतिशय कष्टी झाला. गुणवान व सुंदर पत्नीच्या आठवणीने मोठमोठ्याने रडू लागला. ॥२९॥

तंव तिची वार्ता आली । तुमची कांता भ्रष्टली । ऐकोनिया आंग घाली । पृथ्वीवरी ॥३०॥

तोच त्याच्या पत्नीला बाटवल्याची (किंवा ती शीलभ्रष्ट झाल्याची) बातमी आली. ती ऐकून तो जमिनीवर गडबडा लोळू लागला. ॥३०॥

सव्य अपसव्य लोळे । जळें पाझरती डोळे । आठवितां चित्त पोळें । दुःखानळें ॥३१॥

जमिनीवर डाव्या उजव्या अंगाने लोळू लागला. डोळ्यांना अश्रुधारा लागल्या. पत्नीच्या आठवणींच्या दुःखाग्नीने त्याचे मन होरपळून निघाले. ॥३१॥

द्रव्य होतें मेळविलें । तेंहि लग्नास वेचलें । कांतेसिहि धरून नेलें । दुराचारीं ॥३२॥

जेवढे द्रव्य मिळवले होते ते लग्नासाठी खर्च केले व बायकोला दुष्टांनी पळवून नेले. ॥३२॥

मजहि वृद्धाप्य आलें । लेकीं वेगळें घातलें । अहा देवा वोढवलें । अदृष्ट माझे ॥३३॥

मीही आता वृद्ध झालो. त्यात मुलांनी मला वेगळे केले. हे देवा, माझे प्रारब्ध कसे मला छळीत आहे! ॥३३॥

द्रव्य नाही कांता नाही । ठाव नाही शक्ति नाही । देवा मज कोणीच नाही । तुजवेगळें ॥३४॥

पैसा नाही, बायको नाही, घर नाही, सामर्थ्य नाही. हे देवा, आता तुझ्यावाचून मला कोणीच नाही. ॥३४॥

पूर्वी देव नाही पुजिला । वैभव देखोन भुलला । सेखीं प्राणी प्रस्तावला । वृद्धपणीं ॥३५॥

आतापर्यंत देवाची साधी पूजासुद्धा केली नाही. स्वतःच्या वैभवात रमून राहिला व शेवटी म्हातारपणी पश्चात्तापाची पाळी आली. ॥३५॥

देह अत्यंत खंगलें । सर्वांग वाळोन गेलें । वातपीत उसळलें । कंठ दाटला कफें ॥३६॥

देहाचा पिंजरा राहिला, शरीर वाळून गेले, वातपित्ताचा प्रकोप होऊन कंठात कफ भरून राहिला. ॥३६॥

वळे जिह्वेचि बोबडी । कफें कंठ घडघडी । दुर्गंधी सुटली तोंडीं । नाकीं स्लेष्मा वाहे ॥३७॥

जिभेने बोलणे कठीण झाले, कंठात कफ घरघरू लागला, तोंडाला वाईट वास येऊ लागून नाकातून शेंबूड वाहू लागला. ॥३७॥

मान कांपे चळचळं । डोळे गळतीं भळभळं । वृद्धपणीं अवकळा । ठाकून आली ॥३८॥

मानेला कंप सुटला, डोळ्यांतून पाणी वाहू लागले. चेहरा निस्तेज होऊन दैन्यवाणा दिसू लागला. ॥३८॥
दंतपाटी उखळली । तेणें बोचरखिंडी पडिली । मुखीं लाळ गळों लागली । दुर्गधीची ॥३९॥

सर्व दात पडले. त्यामुळे तोंडाचे बोळके होऊन लाळेचा प्रतिबंध गेल्याने ती वाहू लागली. शिवाय कफादिकांमुळे तिला दुर्गंध येऊ लागला. ॥३९॥

डोळां पाहतां दिसेना । कानीं शब्द ऐकेना । दीर्घ स्वरें बोलवेना । दमा दाटे ॥४०॥

डोळ्यांना धड दिसेना, कानांनी नीट ऐकू येईना व धाप लागल्याने मोठ्या आवाजात बोलता येईना. ॥४०॥
शक्ती पायांची राहिली । बैसवेना मुरुकुंडी घाली । बृहती वाजों लागली । तोंडाच ऐसी ॥४१॥

पायांत चालण्याची शक्ती उरली नाही. बसण्याचीही शक्ती न उरल्याने पाय पोटावर घेऊन झोपण्याची पाळी आली. घशात घरघर व खाली सरकणारा वारा यांचे सतत आवाज होऊ लागले. ॥४१॥

क्षुधा लागतां आवरेना । अन्न समई मिळेना । मिळालें तरी चावेना । दांत गेले ॥४२॥

कधी भूक अनावर झाली तरी वेळेवर अन्न मिळेना. दात नसल्याने मिळालेले अन्न चाववेना. ॥४२॥

पितें जिरेना अन्न । भक्षीतांच होये वमन । तैसेंचि जाये निघोन । अपानद्वारें ॥४३॥

पचनशक्ती कमी झाल्याने अन्न पचेना. काही अन्न उलटीतून तर काही न पचलेल्या स्थितीतच गुदद्वारातून बाहेर पडू लागले. ॥४३॥

विष्टा मूत्र आणी बळस । भोवता वमनें केला नास । दुरून जातां कोडे स्वास । विश्वजनाचा ॥४४॥

मल, मूत्र, बेडका व उलट्या या सर्वांनी अंथरुणाच्याभोवती दुर्गधी निर्माण केली. जवळून जाणाऱ्या प्रत्येकाला नाक धरून जावे लागले. ॥४४॥

नाना दुःखें नाना व्याधी । वृद्धपणीं चळे बुद्धी । तन्हीं पुरेना आवधी । आयुष्याची ॥४५॥

अनेक मनस्ताप, रोग यांच्याबरोबरच म्हातारपणी बुद्धीवरचे नियंत्रण सुटते. पण आयुष्य मात्र संपत नाही. ॥४५॥

पापण्या भवयाचे केश । पिकोन झडले निःशेष । सर्वांगीं लोंबलें मांस । चिरकुटासारिखें ॥४६॥

पापण्या व भुवयांचे केस पांढरे झाले किंवा पूर्ण गळून पडले व सर्वांगावर चिंध्या वाळत घातल्याप्रमाणे त्वचा लोंबू लागली. ॥४६॥

देह सर्व पारिखें जालें । सवंगडे निःशेष राहिले । सकळ प्राणीमात्र बोले । मरेना कां ॥४७॥

सर्व संबंधित दुरावले. बरोबरीची माणसे मरण पावली. 'हा अजून का मरत नाही' असे सर्वजण म्हणू लागले. ॥४७॥

जें जन्मून पोसलीं । तेचि फिरोन पडिलीं । अंतीं विषम वेळ आली । प्राणीयासी ॥४८॥

ज्यांना जन्माला घालून वाढविली ती मुलेच पाठ करून बसली. त्याच्यावर शेवटी फार मोठ्या अडचणीची वेळ आली. ॥४८॥

गेलें तारुण्य गेलें बळ । गेलें संसारीचें सळ । वाताहात जालें सकळ । शरीर आणि संपत्ती ॥४९॥

तारुण्य व शक्ती संपली. संसाराची उमेद नष्ट झाली. शरीराची व पैशाची वाताहत झाली. ॥४९॥

जन्मवरी स्वार्थ केला । तितुकाहि वेर्थ गेला । कैसा विषम काळ आला । अंतकाळीं ॥५०॥

सर्व आयुष्यभर केवळ स्वार्थाचा विचार केला. पण त्यातून जे साधले ते फुकट गेले. आणि आता मरणाच्या वेळी परिस्थिती अत्यंत कठीण झाली. ॥५०॥

सुखाकारणें झुरला । सेंखीं दुःखें कष्टी जाला । पुढें मागुता धोका आला । येमयातनेचा ॥५१॥

सुखासाठी आयुष्यभर तळमळ केली. शेवटी दुःखच वाट्याला आले व पुढे आता यमयातनांचे ताट वाढून ठेविले आहे. ॥५१॥

जन्म अवघा दुःखमूळ । लागती दुःखाचें इंगळ । म्हणोनियां तत्काळ । स्वहित करावें ॥५२॥

सर्व दुःखांचा उगम जन्मातच आहे. जन्मभर त्या दुःखांच्या डागण्या सोसाव्या लागतात. म्हणून माणसाने मोक्षासाठी झटून स्वतःचे हित साधावे. ॥५२॥

असो ऐसें वृद्धपण । सकळांस आहे दारुण । म्हणोनियां शरण । भगवंतास जावें ॥५३॥

असे हे भयानक म्हातारपण कमी-जास्त प्रमाणात प्रत्येकालाच येते. म्हणून देवाला शरणागत रहावे. ॥५३॥

पुढें वृद्धीस तत्त्वतां । गर्भी प्रस्तावा होता । तोचि आला मागुता । अंतकाळीं ॥५४॥

गर्भावस्थेपासूनच होणारी पिंडाची वाढ ही वृद्धत्वाची नांदीच असते. तेच मरणकाळी येऊन ठेपते. ॥५४॥

म्हणौनि मागुते जन्मांतर । प्राप्त मातेचे उदर । संसार हा अति दुस्तर । तोचि ठाकून आला ॥५५॥

व नंतर पुढील जन्मात पुन्हा मातेच्या गर्भाशयात रहावे लागते. असा हा दुर्लघ्य संसार पुढे दिसत आहे. ॥५५॥

भगवद्भजनावांचुनी । चुकेना हे जन्मयोनी । तापत्रयांची जाचणी । सांगिजेल पुढें ॥५६॥

भगवंताच्या भक्तीशिवाय संसाराचे ताप चुकत नाहीत. पुनर्जन्म टळत नाही. ते त्रिविध ताप आतां सांगू. ॥५६॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'स्वगुण परीक्षा (ड) नाम' समास पाचवा

गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'स्वगुण परीक्षा (ड)' नावाचा पाचवा समास समाप्त

दशक तिसरा : स्वगुणपरीक्षा

समास सहावा : आध्यात्मिकताप

॥ श्रीराम समर्थ ॥

तापत्रयाचें लक्षण । आतां सांगिजेल निरूपण । श्रोतीं करावें श्रवण । येकाग्र होऊनी ॥१॥

आता तीन प्रकारच्या तापांचे वर्णन करू. श्रोत्यांनी एकाग्र होऊन ते ऐकावे. ॥१॥

जो तापत्रें पोळला । तो संतसंगे निवाला । आर्तभूत तोषला । पदार्थ जेवी ॥२॥

तीन तापांनी पोळलेला संतसंगतीत निवून जातो. एखाद्या वस्तूसाठी तळमळणारा ती वस्तू मिळाल्यावर जसा शांत होतो त्याप्रमाणे. उदा.- ॥२॥

क्षुधाक्रांतास मिळे अन्न । तृषाक्रांतास जीवन । बंदी पडिल्याचें बंधन । तोडितां सुख ॥३॥

भुकेलेल्यास अन्न, तहानलेल्यास पाणी व तुरुंगात पडलेल्यास सुटका होताच सुख वाटते. ॥३॥

माहापुरें जाजावला । तो पैलतीरास नेला । कां तो स्वप्नींचा चेइला । स्वप्नदुःखी ॥४॥

महापुरात सापडलेला सुरक्षितपणे काठावर पोहोचला, स्वप्नात दुःख भोगणाऱ्याला जाग आली. ॥४॥

कोणी येकासी मरण । येतां दिलें जीवदान । संकटास निवारण । तोडितां सुख ॥५॥

मरणाला टेकलेल्याला जीवदान मिळाले, कोणावर कोसळलेले संकट दूर केले तर सुख मिळते. ॥५॥

रोगीयास औषध । सप्रचित आणि शुद्ध । तयासी होये आनंद । आरोग्य होता ॥६॥

रोगी माणसाला अनुभवाच्या कसाला उतरलेले व खात्रीचे औषध दिल्यावर रोग गेल्याने त्याला समाधान वाटते. ॥६॥

तैसा संसारें दुःखवला । त्रिविधतापें पोळला । तोचि येक अधिकारी जाला । परमार्थासी ॥७॥

जो संसार दुःखानी दुखावला आहे व तीन प्रकारच्या तापानी देह दुःखात पोळून निघाला आहे तोच खराखुरा परमार्थाला योग्य (अधिकारी) असतो. ॥७॥

ते त्रिविध ताप ते कैसे । आतां बोलिजेत तैसे । येविषई येक असे । वाक्याधार ॥८॥

आता त्रिविध तापांचे स्वरूप सांगू. त्याविषयी एक श्लोक आधारासाठी घेऊ. तो असा- ॥८॥

श्लोक

देहेन्द्रियप्राणेन सुखं दुःखं च प्राप्यते । इममाध्यात्मिकं तापं जायते दुःखं देहिनाम् ॥१॥

सर्वभूतेन संयोगात् सुखं दुःखं च जायते । द्वितीयतापसंतापः सत्यं चैवाधिभौतिकः ॥२॥

शुभाशुभेन कर्मणा देहांते यमयातना । स्वर्गनरकादि भोक्तव्यमिदं चैवाधिदैविकम् ॥३॥

श्लोकार्थ

देह, इंद्रिये व प्राण ह्यांना सुखदुःखांचा अनुभव येतो. त्यातील दुःखांना आध्यात्मिक ताप म्हणतात. जगातील जडचेतन पदार्थांच्या संबंधामुळे सुखदुःखे होतात. त्यातील दुःखांना आधिभौतिक ताप म्हणतात. शुभ व अशुभ कर्मे करणाऱ्याला मरणानंतर स्वर्गनरकादि भोग मिळतात. त्यातील नरकयातनांना आधिदैविक ताप म्हणतात. (१-३)

येक ताप आध्यात्मिक । दुजा तो आदिभूतिक । तिसरा आदिदैविक । ताप जाणावा ॥१॥

आध्यात्मिक, आधिभौतिक व आधिदैविक असे तीन प्रकारचे ताप आहेत. ॥१॥

आध्यात्मिक तो कोण । कैसी त्याची वोळखण । आदिभूतिकांचें लक्षण । जाणजे कैसें ॥१०॥

आध्यात्मिक ताप कसा असतो व त्याचे स्वरूप काय? आधिभौतिक ताप कसा ओळखावा? ॥१०॥

आदिदैविक तो कैसा । कवण तयाची दशा । हेँहि विशद कळे ऐसा । विस्तार कीजे ॥११॥

आधिदैविक ताप कसा असतो व त्याच्या अनुभवाचे स्वरूप काय ते स्पष्टपणे कळेल असे विस्तारपूर्वक सांगा. ॥११॥

हां जी म्हणोनि वक्ता । जाला कथा विस्तारिता । आध्यात्मिक ताप आतां । सावध ऐका ॥१२॥

श्रोत्याने असे म्हटल्यावर वक्त्याने 'ठीक आहे' असे म्हणून विस्तारपूर्वक सांगण्यास सुरुवात केली. आता आध्यात्मिक तापाविषयी लक्षपूर्वक ऐका. ॥१२॥

देह इंद्रिय आणी प्राण । यांचेनि योगें आपण । सुखदुःखें सिणे जाण । या नांव आध्यात्मिक ॥१३॥

जीव हा देह, इंद्रिये व प्राण यांच्या संबंधामुळे कधी सुखी तर कधी दुःखी होतो. त्यातील दुःखाच्या अनुभवाला ताप म्हणतात. हाच आध्यात्मिक ताप होय. (अध्यात्म म्हणजे शरीर.) ॥१३॥

देहामधून जें आलें । इंद्रियें प्राणें दुःख जालें । तें आध्यात्मिक बोलिलें । तापत्रई ॥१४॥

दुःखांची निर्मिती शरीरात होते. इंद्रिये व प्राण यांना झालेले दुःख मनामार्फत जीवाला कळते. तापत्रयातील आध्यात्मिक ताप तो हाच. ॥१४॥

देहामधून काये आलें । प्राणें कोण दुःख जालें । आतां हेँ विशद केलें । पाहिजे कीं ॥१५॥

देहात कोणकोणत्या दुःखांची निर्मिती होते, प्राणांना कोणते दुःख होते ते आता विस्तारपूर्वक सांगू. ॥१५॥

खरुज खवडे पुळिया नारु । नखरुडें मांजऱ्या देवि गोवरु । देहामधील विकारु । या नांव आध्यात्मिक ॥१६॥

खरूज, त्वचेच्या भेगा, पुळ्या, नारू, नखाखाली पू होणे, फोड, देवी, गोवर इ. देहविकार म्हणजे आध्यात्मिक ताप. ॥१६॥

काखमांजरी केशतोड । वोखटें वर्ण काळफोड । व्याधी मूळव्याधी माहाजड । या नांव आध्यात्मिक ॥१७॥

काखेतील फोड, केसाच्या मुळांत पू होणे, कॅन्सरसारख्या आजाराने त्यावरील त्वचेचा रंग बदलणे व अत्यंत तापदायक अशी मूळव्याध. ॥१७॥

अंगुळवेडे गालफुगी । कंड लागे जे वाउगी । हिरडी सुजे भरे बलंगी । या नांव आध्यात्मिक ॥१८॥

बोट मुरगळणे, गालगुंड, अतोनात खाज सुटणे, हिरडी सुजणे, दातात काही अडकणे. ॥१८॥

वाउगे फोड उठती । कां ते सुजे आंगकांती । वात आणि तिडका लागती । या नांव आध्यात्मिक ॥१९॥

अंगभर फोड उठणें, सर्वांगाला सूज, पोटात गुबारा धरून तडस लागणे. ॥१९॥

नाइटे अंदु गजकर्ण । पेहाचें पोट विस्तीर्ण । बैसलें टाळें फुटती कर्ण । या नांव आध्यात्मिक ॥२०॥

नायटे, हाडापर्यंत पोहोचलेली जखम, जलोदराने मोठे झालेले पोट, कान गच्च होणे व फुटणे. ॥२०॥

कुष्ठ आणी वोला कुष्ठ । पंड्यारोग अतिश्रेष्ठ । क्षयरोगाचे कष्ट । या नांव आध्यात्मिक ॥२१॥

पांढरे कोड, महारोग, लवकर बरा न होणारा रक्तक्षय (Anaemia) व क्षयरोग. ॥२१॥

वाटी वटक वायेगोळा । हातीं पाई लागती कळा । भोवंडी लागे वेळोवेळां । या नांव आध्यात्मिक ॥ २२ ॥

वरचेवर गुडध्याची वाटी दुखणे, उलट्या, पोटात वरचेवर उठणारी कळ, हातपाय दुखणे, वरचेवर चक्कर येणे. ॥२२॥

वोलांडा आणि वळ । पोटसुळाची तळमळ । आर्धशिसी उठे कपाळ । या नांव आध्यात्मिक ॥ २३ ॥

गरमी (Gonorrhoea) व त्यामुळे जांघ्यात उठणाऱ्या गाठी, पोटशूलाचा त्रास, अर्धशिसी, ॥२३॥

दुःखे माज आणि मान । पुष्ठी ग्रीवा आणि वदन । अस्तिसांदे दुःखती जाण । या नांव आध्यात्मिक ॥ २४ ॥

कंबर व मान दुखणे, मानेवर चरबीचा गोळा येणे (Lipoma) गाल फुगलेले दिसणे, हाडे व सांधे दुखणे, ॥२४॥

कुळिक तरळ कामिणी । मुरमा सुंठरे माळिणी । विदेसीं लागलें पाणी । या नांव आध्यात्मिक ॥ २५ ॥

आमांश, अतिसार, कावीळ, तारुण्यपीटिका, गळवे, गंडमाळा, प्रवासात पाणी बाधणे, ॥२५॥

जळसोस आणि हिवारें । गिरीविरी आणि अंधारे । ज्वर पाचाव आणि शारें । या नांव आध्यात्मिक ॥ २६ ॥

तहानेने तोंड कोरडे पडणे, थंडी भरणे, गरगरणे, डोळ्यांपुढे अंधारी येणे, थंडी वाजून येणारा पांच दिवसांचा ताप, ॥२६॥

शैत्य उष्ण आणि तृष्णा । क्षुधा निद्रा आणी दिशा । विषयतृष्णेची दुर्दशा । या नांव आध्यात्मिक ॥ २७ ॥

दमट व उष्ण हवेचा त्रास, तहान, भूक, झोप व संडास यासंबंधीच्या अडचणी व अनिवार संभोगेच्छा, ॥२७॥

आळसी मूर्ख आणी अपेसी । भय उद्ध्वे मानसीं । विसराळु दुश्चित्त आहिर्निशी । या नांव आध्यात्मिक ॥ २८ ॥

आळस, अज्ञान व अपयशाने खचून भीती वाटणे, विसरभोळेपणा व कायमच्या अनवधानामुळे सतत होणारे नुकसान व मनस्ताप, ॥२८॥

मूत्रकोड आणी परमें । रक्तपिती रक्तपरमें । खडाचढाचेनि श्रमे । या नांव आध्यात्मिक ॥ २९ ॥

लघवी अडणे, परमा (syphilis) रक्ताच्या उलट्या, लघवीतून रक्त जाणे, खडा चढ चढल्याने दमणे, ॥२९॥

मुरडा हागवण उन्हाळे । दिशा कोंडतां आंदोळे । येक वेथा असोन न कळे । या नांव आध्यात्मिक ॥ ३० ॥

पोटात मुरडून आव पडणे, लघवीला जळजळणे, आकाश ढगांनी भरून गेल्यावर गुदमरणे व आजाराचे निदान न होणे, ॥३०॥

गांठी ढळली जाले जंत । पडे आंव आणि रक्त । अन्न तैसेचि पडत । या नांव आध्यात्मिक ॥ ३१ ॥

पोटाच्या स्नायूवर ताण पडणे, जंत, रक्ती आव व अन्न न पचता तसेच बाहेर पडणे, ॥३१॥

पोटफुगी आणि तडस । भरला हिर लागला घांस । फोडी लागतां कासावीस । या नांव आध्यात्मिक

॥ ३२ ॥

पोट फुगून तडस लागणे, जेवताना अन्नकण श्वासनलिकेत जाऊन ठसका लागणे, एखादी फोड घशात अडकून जीव कासावीस होणे, ॥३२॥

उचकी लागली उसित गेला । पीत उसळलें उलाट जाला । खरे पडसा आणि खोंकला । या नांव आध्यात्मिक ॥ ३३ ॥

उचकी लागून उच्छ्वास कोंडणे, जठरातील आम्ल वाढून उलटी होणे, पडसे व खोकल्याने घसा खरखरणे, ॥३३॥

उसळला दमा आणी धाप । पडजिभ ढासि आणी कफ । मोवाज्वार आणि संताप । या नांव आध्यात्मिक

॥ ३४ ॥

धाप लागून अनावर झालेला दमा, पडजिभेमध्ये खवखव सुटून खोकला, तापामध्ये अति ताप येऊन अंग भाजून निघणे, ॥३४॥

कोणी सेंदुर घातला । तेणें प्राणी निर्बुजला । घशामध्ये फोड जाला । या नांव आध्यात्मिक ॥३५॥

गायकाचा आवाज चांगला असल्यास प्रतिस्पर्धी त्याला अन्नातून शेंदूर घालतात. त्यामुळे आवाज बसून तो माणूस खचून जातो. घशात फोड येणे, ॥३५॥

गळसोट्या आणी जीभ झडे । सदा मुखीं दुर्गधी पडे । दंतहीन लागती किडे । या नांव आध्यात्मिक ॥३६॥

गळ्याच्या दोन्ही बाजूंना गाठी येणे (mumps) एका बाजूने जीभ झडू लागणे (cancer) तोंडाला सतत घाण वास येणें व दात पडून हिरड्या किडून जाणे, ॥३६॥

जरंडी घोलाणा गंडमाळा । अवचिता स्वयें फुटे डोळा । आपणचि कापी अंगुळा । या नांव आध्यात्मिक ॥३७॥

पांथरी सुजणे, नाकातून रक्त वाहणे, मानेतील गाठी वाढणे, डोळ्यांतील मोतिबिंदू अचानक फुटणे, चुकून आपले बोट आपणच कापणे, ॥३७॥

कळा तिडका लागती । कां तें दंत उन्मळती । अधर जिह्वा रगडती । या नांव आध्यात्मिक ॥३८॥

कंबर, मान इ. अचानक दुखू लागून ठणका लागणे, दात पडणे, जीभ व ओठ चावले जाणे, ॥३८॥

कर्णदुःख नेत्रदुःख । नाना दुःखें घडे शोक । गर्भाध आणि नपुश्यक । या नांव आध्यात्मिक ॥३९॥

कान दुखणे, डोळे येणे, अनेक दुःखांचे शोकात होणारे रूपांतर, जन्मांधळेपणा व नपुंसकत्व, ॥३९॥

फुलें वडस आणी पडलें । कीड गर्ता रातांधळें । दुश्चित भ्रमिष्ट आणी खुलें । या नांव आध्यात्मिक ॥४०॥

काचबिंदू, मोतिबिंदू व पडदा येणे, कानांत इ. कीडी होणे, शेण इ. गर्तेत पडणे, रात्री न दिसणे, लक्ष नसणे, विचित्रपणा व वेडेपणा, ॥४०॥

मुकें बधीर राखोंडें । थोटें चळलें आणी वेडें । पांगुळ कुहें आणी पावडें । या नांव आध्यात्मिक ॥४१॥

मुकेपणा, बहिरेपणा, दुभंगलेला ओठ, हात नसणे, चळ लागणे, वेडेपणा, पांगळा, कुबडा व आखुड पायांचा असणे, ॥४१॥

तारसें घुलें काणें कैरें । गारोळें जामुन टाफरें । शडांगुळें गेंगाणें विदरें । या नांव आध्यात्मिक ॥४२॥

विचित्र डोळे, वाकडी मान, तिरळा, तिरक्या डोळ्यांचा, घारे डोळे, बुटका, ठेच लागणे, सहा बोटे (हाताला किंवा पायाला), गेंगाणा स्वर व कुरूप, ॥४२॥

दांतिरें बोचिरें घानाळ । घ्राणहीन श्रोत्रहीन बरळ । अतिकृश अतिस्थूळ । या नांव आध्यात्मिक ॥४३॥

मोठे व पुढे आलेले दात, लांबच लांब नाक, बैठे नाक, एक कानच नसणे, वाचाळपणा, लुकडा वा लड्ड, ॥४३॥

तोंतरें बोंबडें निर्बळ । रोगी कुरूप कुटीळ । मत्सरी खादाड तपीळ । या नांव आध्यात्मिक ॥४४॥

चांचरत बोलणे, अस्पष्ट उच्चार, जीव नसल्याप्रमाणे बोलणे, रोगग्रस्त, कुरूप, कुटाळखोर, मत्सरी, खादाड, तापट, ॥४४॥

संतापी अनुतापी मत्सरी । कामिक हेवा तिरस्कारी । पापी अवगुणी विकारी । या नांव आध्यात्मिक ॥४५॥

तापट, पश्चात्तापी, मत्सरी, कामुक, हेवा व तिरस्कार करणारा, पापी, दुर्गुणी व क्रोधादिकांना बळी पडणे, ॥४५॥
उठवणें ताठा करक । आवटळे आणी लचक । सुजी आणी चालक । या नांव आध्यात्मिक ॥४६॥

कोणीतरी उठवावे लागणे, पाठ इ. ताठणे, अंग अवघडणे, लचकणे, सुजणे, संधिवात, ॥४६॥
मूल आडवें गर्भपात । स्तनगुंते सनपात । संसारकोंडे आपमृत्यु । या नांव आध्यात्मिक ॥४७॥

गर्भवतीचे पोट दुखणे, गर्भ आडवा येणे, गर्भपात होणे, बाळंत झाल्यावर स्तनातून दूध बाहेर न येता साठून राहणे, योनीमार्गात (संसार) गर्भ कोंडून तो मरण पावणे. ॥४७॥

नखविख आणी हिंगुर्डे । बाष्ट आणि वावडे । उगीच दांतखिळ पडे । या नांव आध्यात्मिक ॥४८॥

घाणेरड्या नखाची जखम, नखाच्या तळाशी सूज, शिळे व न सोसणारे अन्न खावे लागणे, अचानक दातखीळ बसणे, ॥४८॥

झडती पातीं सुजती भवया । नेत्रीं होती राझणवडीया । चाळसी लागे प्राणियां । या नांव आध्यात्मिक ॥४९॥

पापण्या झडणे, भुवयांची सूज, रांजणवाड्या व दृष्टीसाठी चष्मा वापरावा लागणे. ॥४९॥

वांग तिळ सुरमें लांसे । चामखिळ गलंडें मसें । चुकुर होईजे मानसें । या नांव आध्यात्मिक ॥५०॥

त्वचेवर काळ्या पुळ्या, तीळ, खवले पडणे, त्वचेवरील केसांचा पुंजका तयार होणे, चामखीळ, गालगुंड, त्वचेचा काही भाग जाड होणे, मन सैरभैर होणे. ॥५०॥

नाना फुग आणी आवाळें । आंगी दुर्गंधी प्रबळे । चाईचाटी लाळ गळे । या नांव आध्यात्मिक ॥५१॥

अंगावर येणारे फुगवटे, मासाचे गोळे व शरीराला दुर्गंधी येणे. डोक्यावरचे केसाचे पुंजके गळून पडणे व तोंडावाटे लाळ गळणे. ॥५१॥

नाना चिंतेची काजळी । नाना दुःखें चित्त पोळी । व्याधीवांचून तळमळी । या नांव आध्यात्मिक ॥५२॥

अंतःकरणावर जणू चिंतेची काजळी धरणे, दुःखांनी मन जणू भाजणे, मनाची अकारण तळमळ होणे. ॥५२॥

वृद्धपणीच्या आपदा । नाना रोग होती सदा । देह क्षीण सर्वदा । या नांव आध्यात्मिक ॥५३॥

म्हातारपणात येणाऱ्या अडचणी, सतत काहींना काही रोग असणे, सततचा अशक्तपणा, ॥५३॥

नाना व्याधी नाना दुःखें । नाना भोग नाना खांडकें । प्राणी तळमळी शोकें । या नांव आध्यात्मिक ॥५४॥

अनेक आजार व त्यांची त्यांची दुःखे, दुःखाचे निरनिराळे भोग, चरत जाणारे व्रण, व शोकाने होणारी तळमळ, ॥५४॥

ऐसा आध्यात्मिक ताप । पूर्वपापाचा संताप । सांगता सरेना अमूप । दुःखसागर ॥५५॥

असे हे आध्यात्मिक ताप अनेक जन्मींच्या पापांमुळे भोगावे लागतात, हा दुःखसागर सांगून संपणार नाही. ॥५५॥

बहुत काय बोलावें । श्रोतीं संकेतें जाणावें । पुढें बोलिजे स्वभावे । आदिभूतिक ॥५६॥

अधिक सांगून किती सांगणार? सांगितले त्यावरून श्रोत्यांनी तापांचा अंदाज करावा. यानंतर आधिभौतिक ताप सांगू. ॥५६॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'आध्यात्मिकतापनाम' समास सहावा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'आध्यात्मिकताप' नावाचा सहावा समास समाप्त

दशक तिसरा : स्वगुणपरीक्षा

समास सातवा : आधिभौतिकताप

॥ श्रीराम समर्थ ॥

मागां जालें निरूपण । आध्यात्मिकाचें लक्षण । आतां आदिभूतिक तो कोण । सांगिजेल ॥१॥

याआधीच्या समासात आध्यात्मिक तापांच्या लक्षणांचा तपशील सांगितला, आता आधिभौतिक ताप सांगू. ॥१॥

श्लोक

सर्वभूतेन संयोगात् सुखं दुःखं च जायते ॥ द्वितीयतापसंतापः सत्यं चैवाधिभौतिकः ॥१॥

सर्व भूतांचेनि संयोगें । सुख दुःख उपजों लागे । ताप होतां मन भंगे । या नांव आदिभूतिक ॥२॥

पंचमहाभूतांनी घडलेल्या बाह्य सृष्टीशी संबंध आल्यावर कधी सुख तर कधी दुःख यांचा अनुभव येतो. दुःखाचा अनुभव आल्यामुळे जीव त्रस्त होऊन मनाला वेदना होतात. हाच तो आधिभौतिक ताप होय. ॥२॥

तरी या आदिभूतिकाचें लक्षण । प्रांजळ करूं निरूपण । जेणें अनुभवास ये पूर्ण । वोळखी तापत्रयाची ॥३॥

आता या आधिभौतिक तापांच्या लक्षणांचे तपशीलवार निरूपण करू. त्यामुळे तापत्रय कसे असतात, याची पूर्ण ओळख पटेल. ॥३॥

ठेंचा लागती मोडती कांटे । विझती शस्त्रांचे घायटे । सल सिलका आणी सरांटे । या नांव आदिभूतिक ॥४॥

पावलांना ठेचा लागणे, हातापायात काटे शिरणे, शस्त्रांचे घाव बसणे, लाकडाचे टोकदार, बारीक तुकडे हातापायात शिरणे, टोकदार गवत व सरांटे लागणे. ॥४॥

अंग्या आणि काचकुहिरी । आवचटा लागे शरीरीं । गांधील येऊन दंश करी । या नांव आदिभूतिक ॥५॥

खाजकुहिरी व आग निर्माण करणारी वनस्पती अचानक अंगाला लागते. कल्पना नसताना गांधील माशी चावते. हेच ते आधिभौतिक ताप होत. ॥५॥

मासी गोमासी मोहळमासी । मुंगी तेलमुंगी डांस दसी । सोट जळु लागे यासी । आदिभूतिक बोलिजे ॥६॥

मधमाशी, गोमाशी, मोहोळ उठल्यावर चावणारी माशी, मुंगी, लालमुंगी व डांस चावणे, रक्त शोषणारा किडा व जळू अंगाला लागणे. ॥६॥

पिसा पिसोळे चांचण । कुसळें मुंगळे ढेंकुण । विसीफ भोवर गोंचिड जाण । या नांव आदिभूतिक ॥७॥

पिसवा, पिसोळे, डोंगळे, कुसळे, मुंगळे, ढेकूण, गजकर्ण, भुंगे, गोचिडे चावणे. ॥७॥

गोंबी विंचु आणी विखार । व्याघ्र लांडिगे आणी शूकर । गौसायळ सामर । या नांव आदिभूतिक ॥८॥

गोम, विंचू, सर्प, वाघ, लांडगे, डुक्कर, साळू व सांबर यांचे चावे, जखमा किंवा फाडणे. ॥८॥

रानगाई रानम्हैसे । रानशकट्ट आणी रीसें । रानहाती लावपिसें । या नांव आदिभूतिक ॥१॥

रानगाई, रानरेडे, रानबैल, अस्वले, रानहती ह्यांच्या धडका व पक्ष्यांची पिसे टोचणे. ॥१॥

सुसरीनें वोढून नेलें । कां तें आवचितें बुडालें । अथवा खळाळीं पडिलें । या नाव आदिभूतिक ॥१०॥

पाण्यात सुसरीने ओढून नेणे, पाण्यात अचानक बुडणे, वेगवान पाण्याच्या प्रवाहात सापडणे. ॥१०॥

नाना विखारें आजगर । नाना मगरें जळचर । नाना वनचरें अपार । या नांव आदिभूतिक ॥११॥

विषारी साप, अजगर, मगरी, इतर जळचर व अनेक जंगली जनावरे यांचा त्रास. ॥११॥

अश्व वृषभ आणी खर । स्वान शूकर जंबुक मार्जर । ऐसीं बहुविध क्रूर । या नांव आदिभूतिक ॥१२॥

घोडे, बैल, गाढवे, कुत्री, डुकरे, कोल्हे, मांजर अशा क्रूर प्राण्यांपासून होणारा त्रास. ॥१२॥

ऐसीं कर्कशें भयानकें । बहुविध दुःखदायकें । दुःखें दारुणें अनेकें । या नांव आदिभूतिक ॥१३॥

अशी ही सहन करण्यास कठीण व भयंकर अशी अनेक दारुण दुःखे म्हणजे आधिभौतिक ताप. ॥१३॥

भिंती माळवदें पडती । कडे भुयेरीं कोंसळती । वृक्ष आंगावरी मोडती । या नांव आदिभूतिक ॥१४॥

अंगावर भिंती व गच्च्या पडतात, कडे कोसळतात, भुयारे जमीनदोस्त होतात, झाडे अंगावर पडतात. ॥१४॥

कोणी येकाचा श्राप जडे । कोणी येकें केले चेडे । आधांतरी होती वेडे । या नांव आदिभूतिक ॥१५॥

कोणाचा शाप लागतो, कोणी चेडा-चेटुक करते, सर्व आधार सुटल्याने वेड लागणे. ॥१५॥

कोणी येकें चाळविलें । कोणी येकें भ्रष्टविलें । कोणी येकें धरून नेलें । या नांव आदिभूतिक ॥१६॥

कोणी बुद्धीत संप्रम निर्माण करते, कोणी धर्मांतर सक्तीने करावयास लावते, पळवून नेते. ॥१६॥

कोणी येकें दिलें वीष । कोणी येकें लाविले दोष । कोणी येकें घातले पाश । या नांव आदिभूतिक

॥१७॥

कोणी विष घालते, कोणी दूषणे देते, कोणी खोड्यात अडकवून ठेवते. ॥१७॥

अवचिता सेर लागला । नेणो बिबवा चिडला । प्राणी धुरें जाजावला । या नांव आदिभूतिक ॥१८॥

शेतातून चालताना न कळत शेराचा चीक लागतो, बिब्या उततो, धुराने श्वास कोंडतो. ॥१८॥

इंगळावरी पाय पडे । शिळेखालें हात सांपडे । धावतां आडखुळे पडे । या नांव आदिभूतिक ॥१९॥

निखाऱ्यावर पाय पडतो, हातावर दगड पडतो, पळताना अडखळून पडतो. ॥१९॥

वापी कूप सरोवर । गर्ता कडा नदीतीर । आवचितें पडे शरीर । या नांव आदिभूतिक ॥२०॥

बारव, खोलविहीर, तलाव, शेणाची गर्ता, डोंगराचा कडा, नदीकाठ इत्यादीमध्ये किंवा वरून पडणे. ॥२०॥

दुर्गाखालें कोंसळती । झाडावरून पडती । तेणें दुःखें आक्रंदती । या नांव आदिभूतिक ॥२१॥

बुरूज व झाडावरून खाली पडल्यावर सर्वांगावर मार बसून किंवा हाडे मोडून मोठमोठ्याने रडतात. ॥२१॥

सीतें वोठ तरकती । हात पाव टांका फुटती । चिखल्या जिव्हाळ्या लागती । या नांव आदिभूतिक ॥२२॥

थंडीने ओठ फुटणे, हात, पाय व टाचांना भेगा पडणे, पायाची बोटे हुळहुळी होणे व कुजणे. ॥२२॥

अशनपानाचिये वेळे । उष्ण रसें जिव्हा पोळे । दांत कस्करे आणि हरळे । या नांव आदिभूतिक ॥२३॥

खाताना किंवा पिताना पदार्थ फार कढत असले तर तोंड पोळते. थंडी भरली असता दात वाजू लागतात. काही

वेळा दातांना थंड किंवा उष्ण पदार्थ सोसत नाहीत. ॥२३॥

पराधेन बाळपणीं । कुशब्दमारजाचणी । अन्नवस्त्रेर्वीण आळणी । या नांव आदिभूतिक ॥ २४ ॥

आईवडील मरण पावल्यामुळे बालपण परक्याच्या घरात गेले तर, टाकून बोलणे, मार देणे, निरनिराळ्या प्रकारे छळणे, पुरेसे जेवण न देणे, कपडे जेमतेम देणे, इत्यादी सोसावे लागते. ॥२४॥

सासुरवास गालोरे । ठुणके लासणें चिमोरे । आलें रूदन न धरे । या नांव आदिभूतिक ॥ २५ ॥

सासुरवासात सुनेचा गाल पिरगळणे, ठोसे देणे, डाग, चिमटे, इत्यादींमुळे रडू येत असले तरी रडणेही अशक्य होणे. ॥२५॥

चुकतां कान पिळ्ळिती । कां तो डोळा हिंग घालिती । सर्वकाळ धारकीं धरिती । या नांव आदिभूतिक ॥ २६ ॥

थोडे चुकले तरी कान पिळणे, डोळ्यांत हिंगाची पूड घालणे व सतत धारेवर धरणे. ॥२६॥

नाना प्रकारीचे मार । दुर्जन मारिती अपार । दुरी अंतरे माहेर । या नांव आदिभूतिक ॥ २७ ॥

हाताने, पायाने इ. अनेक प्रकारे मारणे, दुष्टांकडून भयंकर मार खाणे, मुलीचे माहेर कायमचे तुटणे. ॥२७॥

कर्ण नासिक विंधिले । बळेंचि धरून गोंधिले । खोडी जालिया पोळविलें । या नांव आदिभूतिक ॥ २८ ॥

नाक व कान कापणे किंवा विद्रूप करणे, सक्तीने गोंदविणे (Tattoo), व्रात्यपणा केल्यास चटके देणे. ॥२८॥

परचक्रीं धरून नेलें । नीच यातीस दिधलें । दुर्दशा होऊन मेलें । या नांव आदिभूतिक ॥ २९ ॥

शत्रूच्या आक्रमणात पळवून नेणे, हलक्या जातीतील व्यक्तीशी लग्न झाल्याने हाल होऊन मरणे. ॥२९॥

नाना रोग उद्धवले । जे आध्यात्मिकीं बोलिले । वैद्य पंचाक्षरी आणिले । या नांव आदिभूतिक ॥ ३० ॥

वरचेवर निरनिराळ्या रोगांनी आजारी पडणे, त्यांची यादी आध्यात्मिक तापात दिली आहे. त्यासाठी वैद्य व पंचाक्षरी ह्यांनी उपचार करताना हाल करणे! ॥३०॥

नाना वेथेचें निर्शन । व्हावया औषध दारुण । बळात्कारें देती जाण । या नांव आदिभूतिक ॥ ३१ ॥

अनेक आजार बरे होण्यासाठी बळजबरीने जहाल औषधे देणे. ॥३१॥

नाना वल्लीचे रस । काडे गगोंड कर्कश । घेतां होये कासाविस । या नांव आदिभूतिक ॥ ३२ ॥

अनेक वनस्पतींचे रस काढून तयार केलेले जहाल काडे व आसवे घेताना जीव कासावीस होणे. ॥३२॥

ढाळ आणी उखाळ देती । पथ्य कठीण सांगती । अनुपान चुकतां विपत्ती । या नांव आदिभूतिक ॥ ३३ ॥

ढाळ व उलटी होण्यासाठी औषधे, भयंकर पथ्य व अनुपाने सांगतात. ह्यात चूक झाली तर भयंकर परिणामांची भीती घालतात. ॥३३॥

फाड रक्त फांसणी । गुल्लडागांची जाचणी । तेणें दुःखें दुखवे प्राणी । या नांव आदिभूतिक ॥ ३४ ॥

शस्त्रक्रियेसाठी शरीर फाडणे (समर्थाचे काळी संमोहनाची सोय नव्हती.), गळवातून रक्त काढणे, आवाळू बरे करण्यासाठी त्यावर तापलेल्या सळीने डाग देणे अशा वेदनांमुळे दुःखी होणे. ॥३४॥

रुचिक बिबवें घालिती । नाना दुःखें दडपे देती । सिरा तोडिती जळवा लाविती । या नांव आदिभूतिक ॥ ३५ ॥

रुईचा चीक व बिब्याचे थेंब रोगावर घालणे, शिरा तोडणे, जळवा लावणे इत्यादी अनेक दुःखांनी जीव दडपून

जातो. ॥३५॥

बहु रोग बहु औषधें । सांगतां अपारें अगाधें । प्राणी दुखवे तेणें खेदें । या नांव आदिभूतिक ॥३६॥

रोग कित्येक असून त्यांची औषधेही अनेक आहेत, ती सर्व सांगू म्हटले तर अमोज आहेत. त्या सर्वांनी माणसाला अत्यंत त्रास होतो. ॥३६॥

बोलाविला पंचाक्षरी । धूरमार पीडा करी । नाना यातना चतुरीं । आदिभूतिक जाणिजे ॥३७॥

भूतबाधा काढण्यासाठी पंचाक्षरी आणला तर तो धुरी देणे, छडीने मारणे, अंगावर पाण्याचा मारा करणे इ. छळ करतो. शहाण्याने ह्या सर्वांना 'आधिभौतिक' ताप म्हणावे. ॥३७॥

दरवडे घालूनियां जना । तश्कर करिती यातना । तेणें दुःख होये मना । या नांव आदिभूतिक ॥३८॥

चोर व दरोडेखोर वस्त्यांमध्ये दरोडे घालून लोकांना लुबाडतात व त्या यातनांचे त्यांना दुःख होते. ॥३८॥

अग्नीचेनि ज्वाळें पोळे । तेणे दुःखें प्राणी हरंबळे । हानी जालियां विवळे । या नांव आदिभूतिक ॥३९॥

अग्नीच्या ज्वाळांनी अंग भाजल्यावर माणसाला अतोनात यातना होतात. घर व घरातील वस्तूंना आग लागून नुकसान झाले की माणूस तळमळतो. ॥३९॥

नाना मंदिरें सुंदरें । नाना रत्नांचीं भांडारें । दिव्यांबरें मनोहरें । दग्ध होती ॥४०॥

अशा आगीत सुंदर इमारती, रत्नांच्या पेट्या, उंची वस्त्रे भस्मसात होतात. ॥४०॥

नाना धान्यें नाना पदार्थ । नाना पशु नाना स्वार्थ । नाना पात्रें नाना अर्थ । मनुष्यें भस्म होती ॥४१॥

धान्यांची कोठारे, जनावरांचे गोठे व दैनंदिन गरजेची (स्वार्थ) भांडी, कपाटे व माणसेही जळून जातात. ॥४१॥

आग्न लागला सेती । धान्यें बणव्या आणि खडकुती । युक्षदंड जळोन जाती । अकस्मात ॥४२॥

उभ्या पिकांना शेतात आग लागते, धान्याची पोती, गवताच्या गंजी, धान्याचे भुसकट, ऊस इत्यादींना अचानक आग लागते. ॥४२॥

ऐसा आग्न लागला । अथवा कोणीं लाविला । हानी जाली कां पोळला । या नांव आदिभूतिक ॥४३॥

अशी आग अपघाताने लागते किंवा मुद्दाम कोणी लावण्याने नुकसान होऊन माणूस दुःखात पोळतो. ॥४३॥

ऐसे सांगतां बहुत । होती वन्हीचे आघात । तेणें दुःखें दुःखें चित्त । या नांव आदिभूतिक ॥४४॥

असे आग लागण्याचे कित्येक प्रकार सांगता येतील. त्यामुळे अन्तःकरणाला फार यातना होतात. ॥४४॥

हारपे विसरे आणि सांडे । नासे गाहाळे फुटे पडे । असाध्य होये कोणीकडे । या नांव आदिभूतिक ॥४५॥

हरवणे, विसरणे, वाटेत पडणे, नष्ट होणे, न सापडणे, फुटणे, उंचावरून आदळणे व झालेले नुकसान भरून न येणे असे कित्येक वस्तूंबाबत घडते. ॥४५॥

प्राणी स्थानभ्रष्ट जालें । नाना पशूतें चुकलें । कन्यापुत्र गाहाळले । या नांव आदिभूतिक ॥४६॥

गाव किंवा सत्तेचे पद सोडावे लागणे, गाई-म्हशी-शेळ्या हरवणे, मुले वा मुली बेपत्ता होणे. ॥४६॥

तश्कर अथवा दावेदार । आवचिता करिती संव्हार । लुटिती घरें नेती खिल्लार । या नांव आदिभूतिक ॥४७॥

चोर किंवा वैरी अचानक हल्ला करून घर लुटतात किंवा जनावरे पळवून नेतात. ॥४७॥

नाना धान्यें केळी कापिती । पानमळां मीठ घालिती । ऐसे नाना आघात करिती । या नांव आदिभूतिक
॥४८॥

उभी पिके व केळीचे लोंगर कापून नेतात, पानमळ्यातील वेलीच्या आळ्यात मीठ घालून हरप्रकारे नुकसान करतात. ॥४८॥

मैद उचले खाणोरी । सुर्वणपंथी भुररेकरी । ठकु सिंतरु वरपेकरी । वरपा घालिती ॥४९॥

लुटारू, भुरटे चोर, पुरलेले द्रव्य खणून काढणारे, किमयागार, भुरळ घालणारे, ठक, लबाड व दरोडेखोर इ. नाना प्रकारे लुबाडणे. ॥४९॥

गठीछोडे द्रव्य सोडिती । नाना आळंकार काढिती । नाना वस्तू मूषक नेती । या नांव आदिभूतिक ॥५०॥

लक्ष ठेवून गाठोडी सोडून आतील दागिन्यासारख्या वस्तू पळवणे, उंदरांनी वस्तू नेणे. ॥५०॥

वीज पडे हिंव पडे । प्राणी प्रजंनी सांपडे । कां तो माहापुरीं बुडे । या नांव आदिभूतिक ॥५१॥

अंगावर वीज पडणे, हिमवर्षावात सापडणे, तुफान पावसात भिजणे किंवा महापुरात बुडणे. ॥५१॥

भोंवरे वळणें आणी धार । वोसाणें लाटा अपार । वृश्चिक गोंबी आजगर । वाहोन जाती ॥५२॥

पाण्याच्या प्रवाहात भोवरे असणे, वळणे, वेगवान धार, वहाणारे ओंडके, उंच लाटा, ह्यांचे तडाखे. विंचू, गोमाशा व अजगर इत्यादीं ज्यांत वाहून जातात. ॥५२॥

तयांमधें प्राणी सांपडला । खडकीं बेटीं आडकला । बुडत बुडत वांचला । या नांव आदिभूतिक ॥५३॥

त्या प्रवाहात माणूस वाहात जातो, खडकावर आपटतो, बेटावर अडकतो, बुडता बुडता वाचतो. ॥५३॥

मनासारिखा नसे संसार । कुरूप कर्कश स्त्री क्रूर । विधवा कन्या मूर्ख पुत्र । या नांव आदिभूतिक
॥५४॥

संसार मनासारखा न होणे, बायको कुरूप, कर्कशा व कठोर असणे, घरात विधवा झालेली कन्या व मुलगे मूर्ख असणे. ॥५४॥

भूत पिशाच्च लागलें । आंगावरून वारें गेलें । अबद्ध मंत्रें प्राणी चळलें । या नांव आदिभूतिक ॥५५॥

भूत व पिशाच्चाने झपाटणे, अर्धांगवात, मंत्र चुकीचा जपल्याने बुद्धी भ्रमिष्ट होणे. ॥५५॥

ब्राह्मणसमंध शरीरीं । बहुसाल पीडा करी । शनेश्वराचा धोका धरी । या नांव आदिभूतिक ॥५६॥

ब्रह्मसमंधाने शरीरात प्रवेश करून नाना प्रकारे छळणे, शनीची साडेसाती. ॥५६॥

नाना ग्रहे काळवार । काळतिथी घातचंद्र । काळवेळ घातनक्षत्र । या नांव आदिभूतिक ॥५७॥

वक्री ग्रह झाल्याचे कळणे, घातवार, घाततिथी, चंद्राचे बळ नसणे, अशुभ वेळ, घातनक्षत्र, हेच आधिभौतिक दुःख. ॥५७॥

सिंक पिंगळा आणी पाली । वोखटें होला काक कलाली । चिंता काजळी लागली । या नांव आदिभूतिक
॥५८॥

भलत्या दिशेला तोंड करून किंवा शुभवेळेला शिंक येणे, पिंगळ्याचा शब्द, पालीची चुकचुक, कावळा व होला ह्या पक्ष्यांचे अपशकून सूचक ओरडणे व त्यामुळे अन्तःकरणाला चिंतेची काजळी लागते. ॥५८॥

दिवटा सरवदा भाकून गेला । अंतरीं धोका लागला । दुःस्वप्नें जाजावला । या नांव आदिभूतिक ॥५९॥

मशाल घेऊन फिरणाऱ्या दिवट्याने व ज्योतिष्याने काही प्रतिकूल भविष्य सांगितल्याने मन खिन्न झाले. वाईट स्वप्न पडल्याने भयभीत झाला. ॥५९॥

भालु भुंके स्वान रडे । पाली आंगावरी पडे । नाना चिन्हें चिंता पवाडे । या नांव आदिभूतिक ॥६०॥

कोल्ही ओरडू लागली, कुत्री विव्हळू लागली, अंगावर पाल पडली की अशुभ होण्याच्या चिंतेने तळमळणारा. ॥६०॥
बाहेरी निघतां अपशकुन । नाना प्रकारें विच्छिन्न । तेणें गुणें भंगे मन । या नांव आदिभूतिक ॥६१॥

घराबाहेर पडताच अपशकुन होणे व त्यामुळे उत्साह नष्ट होऊन मन उदास व द्विधा होणे. ॥६१॥

प्राणीं बंदीं सांपडला । यातने वरपडा जाला । नाना दुःखें दुःखवला । या नांव आदिभूतिक ॥६२॥

कैदेत पडून हालअपेष्टा भोगणे व त्या केव्हा संपतील ह्या अपेक्षेने तळमळणे. ॥६२॥

प्राणी राजदंड पावत । जेरबंद चाबुक वेत । दरेमार तळवेमार होत । या नांव आदिभूतिक ॥६३॥

अपराधाची शिक्षा म्हणून दोऱ्यांनी बांधून टाकून चाबूक मारणे, वेताच्या छडीने झोडपणे, कडेलोट करणे, तळहातावर काठीने मारणे. ॥६३॥

कोरडे पारंब्या फोक । बहु प्रकारें अनेक । बहु ताडिती आदिभूतिक । या नांव बोलिजे ॥६४॥

चामड्याचा चाबूक, झाडाच्या पारंब्या, झाडाची सालपटे अशी अनेक प्रकारची साधने वापरून मार देणे. ॥६४॥

मोघरीमार बुधलेमार । चौखुरून डंगारणेमार । बुक्या गचांड्या गुडघेमार । या नांव आदिभूतिक ॥६५॥

सोट्याने सडकून काढणे, पिंपात बसवून दगडाळ रस्त्यावरून ढकलत नेणे, हातापायाला दोरखंडांनी ताणून, ठोकून काढणे, बुक्या मारणे, गचांडी धरणे, गुडघ्याने मारणे. ॥६५॥

लाता चपराखा सेणमार । कानखडे दगडमार । नाना प्रकारींचे मार । या नांव आदिभूतिक ॥६६॥

लाथा व चपराका मारणे, शेणाच्या गोळ्यांनी मारणे, कानांत खडे ठोकणे, दगडांनी किंवा इतर वस्तूंनी मारणे. ॥६६॥

टांगणें टिपण्या पिछोडे । बेडी बुंधनाल कोलदंडे । रक्षणनिग्रह चहूंकडे । या नांव आदिभूतिक ॥६७॥

उलटे टांगणे, काढण्या घालणे, हात पाठीमागे बांधणे, बेड्या घालणे, पायाला नाल ठोकणे, खोड्यांत अडकवून सर्व हालचाली बंद करणे. ॥६७॥

नाकवणी चुनवणी । मीठवणी रायवणी । गुळवण्याची जाचणी । या नांव आदिभूतिक ॥६८॥

चुना, मीठ, मोहोरी ह्यांचे पाणी व कढत काकवी नाकातोंडात बळजबरीने ओतणे. ॥६८॥

जळामध्यें बुचकुळिती । हस्तीपुढें बांधोन टाकिती । हाकिती छळिती यातायाती । या नांव आदिभूतिक ॥६९॥

पाण्यात वरचेवर नाक व तोंड बुडविणे, हत्तीच्या पायी देणे, कोळप्याला जुंपून बैलाप्रमाणे चाबकाने मारणे व नाना प्रकारांनी छळणे. ॥६९॥

कर्णछेद घ्राणछेद । हस्तछेद पादछेद । जिक्हाछेद अधरछेद । या नांव आदिभूतिक ॥७०॥

कान, नाक, हात, पाय, जीभ व ओठ छटणे. ॥७०॥

तीरमार सुळीं देती । नेत्र वृषण काढिती । नखोनखीं सुया मारिती । या नांव आदिभूतिक ॥७१॥

बाणांनी मारणे, सुळी देणे, डोळे काढणे, वृषण (Scrotum) कापणे, सर्व नखांत खिळे ठोकणे. ॥७१॥

पारड्यामध्यें घालणें । कां कडेलोट करणें । कां भांड्यामुखें उडवणें । या नांव आदिभूतिक ॥७२॥

वजनाच्या काट्यात घालून वरखाली करणे, कडेलोट, तोफेच्या तोंडी देणे. ॥७२॥

कानीं खुंट्या आदळिती । अपानीं मेखा मारिती । खाल काढून टाकिती । या नांव आदिभूतिक ॥७३॥

कानांत खुंट्या ठोकणे, गुदद्वारात पाचर मारणे, अंगाची सालटी काढणे. ॥७३॥

भोत आणी बोटबोटी । अथवा गळ घालणें कंठीं । सांडस लावून आटाटी । या नांव आदिभूतिक ॥७४॥

पोत्यात भरून घुसमटून मारणे, बोटे ठेचणे, गळ्यात गळ खुपसणें, तापलेल्या चिमट्याने अवयव धरणे. ॥७४॥

सिसें पाजणें वीष देणें । अथवा सिरछेद करणें । कां पायातळीं घालणें । या नांव आदिभूतिक ॥७५॥

शिसे वितळवून ते उकळत असतानाच तोंडात घालणे, विषप्रयोग, मान तलवारीने उडविणे, पायाखाली तुडविणे. ॥७५॥

सरडे मांजरें भरिती । अथवा फांसीं नेऊन देती । नानापरी पीडा करिती । या नांव आदिभूतिक ॥७६॥

खेळताना मुलांनी कपड्यात सरडे टाकणे किंवा मांजर टाकणे, दावेदारांनी फासावर लटकविणे इ. त्रासांना आधिभौतिक ताप म्हणतात. ॥७६॥

स्वानप्रळये व्याघ्रप्रळये । भूतप्रळये सुसरीप्रळये । शस्त्रप्रळये विझप्रळये । या नांव आदिभूतिक ॥७७॥

पिसाळलेले कुत्रे चावणे व त्यामुळे हालहाल होऊन मरणे, वाघाने फाडून खाणे, पिशाच्चाने झपाटून आयुष्य बरबाद होणे, सुसरीने गिळणे, शस्त्राने व अंगावर वीज पडून मरणे. ॥७७॥

सीरा वोढून घेती । टेंभें लाऊन भाजिती । ऐशा नाना विपत्ती । या नांव आदिभूतिक ॥७८॥

शरीरातील शिरा सोलून काढणे, मशालीने चटके देणे अशा प्रकारच्या यातना. ॥७८॥

मनुष्यहानी वित्तहानी । वैभवहानी महत्त्वहानी । पशुहानी पदार्थहानी । या नांव आदिभूतिक ॥७९॥

माणसे मरणे, संपत्तीचा नाश, वैभव नष्ट होणे, मोठेपणा गमावणे, जनावरे साथीत मरणे व भूकंपादिकात घरातील चीजवस्तूचे नुकसान होणे. ॥७९॥

बाळपणीं मरे माता । तारुण्यपणीं मरे कांता । वृद्धपणीं मृत्यु सुता । या नांव आदिभूतिक ॥८०॥

लहानपणी आई, तारुण्यात पत्नी व म्हातारपणी कर्ता मुलगा मरण पावणे. ॥८०॥

दुःख दारिद्र आणी रुण । विदेशपळणी नागवण । आपदा अनुपति कदात्र । या नांव आदिभूतिक ॥८१॥

दारिद्र्य व कर्जाचे दुःख, ह्यातून सुटकेसाठी दूरदेशी गेले असता फसवणूक होणे, अचानक आपत्ती येणे व शिळे, कुजलेले, जाडेभरडे अन्न खावे लागणे. ॥८१॥

आकांत वाखाप्रळयें । युध्य होतां पराजये । जिवलगांचा होये क्षये । या नांव आदिभूतिक ॥८२॥

साथीमध्ये हजारो बळी पडून आकांत होणे, लढाईत पराभव, प्रियजनांचा अधःपात किंवा मृत्यू. ॥८२॥

कठीण काळ आणी दुष्काळ । साशंक आणि वोखटी वेळ । उद्वेग चिंतेचे हळाळ । या नांव आदिभूतिक ॥८३॥

राजकीय दृष्ट्या कठीण काळ येणे, दुष्काळ, संशयग्रस्तता, वाईट वेळ, उद्वेगाने व काळजीने जणू हलाहल विष घेतल्याप्रमाणे हाल होणे. ॥८३॥

घाणा चरखीं सिरकला । चाकाखालें सांपडला । नाना वन्हीत पडिला । या नांव आदिभूतिक ॥८४॥

घाण्यात किंवा चरकात हात सापडणे, वाहनाच्या चाकाखाली चिरडणे, विटांची भट्टी, लोहाराची भट्टी, गुळाचे चुळवण ह्यांत पडणे. ॥८४॥

नाना शस्त्रं भेदिला । नाना स्वापदीं भक्षिला । नाना बंदीं पडिला । या नांव आदिभूतिक ॥८५॥

अनेक शस्त्रांच्या जखमा, निरनिराळ्या जंगली जनावरांनी फाडणे, वेळोवेळी कैदेत पडणे. ॥८५॥

नाना कुवासें निर्बुजे । नाना अपमानें लाजे । नाना शोकें प्राणी झिजे । या नांव आदिभूतिक ॥८६॥

गलिच्छ व नको असलेल्या ठिकाणी वरचेवर राहावे लागल्याने त्रस्त होणे, वेळोवेळी होणाऱ्या अपमानांमुळे लाजिरवाणे जीवन जगणे, शोकामुळे झुरणीला लागणे. ॥८६॥

ऐसें सांगता अपार । आहेत दुःखाचे डोंगर । श्रोतीं जाणावा विचार । आदिभूतिकाचा ॥८७॥

असे आधिभौतिक सांगू गेले तर अगणित आहेत. त्यांची दुःखे डोंगराएवढी आहेत. श्रोत्यांनी त्यांचा स्वतःशी विचार करावा. ॥८७॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'आधिभौतिकतापनाम' समास सातवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'आधिभौतिकताप' नावाचा सातवा समास समाप्त

दशक तिसरा : स्वगुणपरीक्षा

समास आठवा : आधिदैविकताप

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

मागां बोलिला आध्यात्मिक । त्याउपरी आदिभूतिक । आतां बोलिलजेल आदिदैविक । तो सावध ऐका ॥१॥

मागील दोन समासांत आध्यात्मिक व आधिभौतिक ताप सांगितले. आता आधिदैविक तापाविषयी लक्ष देऊन ऐका. ॥१॥

श्लोक

शुभाशुभेन कर्मणा देहांते यमयातना । स्वर्गनरकादि भोक्तव्यमिदं चैवाधिदैविकम् ॥१॥

श्लोकार्थ

शुभ व अशुभ कर्मानुसार मरणानंतर भोगाव्या लागणाऱ्या अनुक्रमे स्वर्गातील सुख व नरकातील यमयातनांना आधिदैविक ताप म्हणतात. ॥१॥

शुभाशुभ कर्मनिं जना । देहांतीं येमयातना । स्वर्ग नर्क भोग नाना । या नांव आदिदैविक ॥२॥

लोकांनी शुभ व अशुभ कर्मे केल्यावर मृत्यूनंतर शुभाचे फळ स्वर्गसुख व नरकाचे यमयातना हे फळ मिळते. शुभकर्माचे फळ स्वर्ग सुख व अशुभ कर्माचे फळ यमयातना हे मिळते. ह्या यातनांना आधिदैविक ताप म्हणावे. ॥२॥

नाना दोष नाना पातके । मदांधपणे अविवेके । केलीं परी ते दुःखदायके । येमयातना भोगविती ॥३॥

अविवेकाने माणूस उन्मत्त होतो. त्या धुंदीत (अंध) तो निषिद्ध कर्मे व पापे करतो. त्यामुळे दुसऱ्यांना त्याचा त्रास झाल्याने ती कर्मे करणाराला यमयातना भोगाव्या लागतात. (पाप ह्या संकल्पनेत अन्य जीवाला त्रास होणे मुख्य आहे. संध्यादी उपासना न करणे गौण आहे.) ॥३॥

आंगबळें द्रव्यबळें । मनुष्यबळें राजबळें । नाना सामर्थ्याचेनि बळें । अकृत्य करिती ॥४॥

शरीर, संपत्ती, अनुयायी, सत्ता इत्यादी बळांचे जोरावर करू नये ते केले जाते. ॥४॥

नीती सांडूनियां तत्त्वतां । करूं नये तेचि करितां । येमयातना भोगितां । जीव जाये ॥५॥

नीतीतत्त्वे झुगारून देऊन जे अनीतीचे वर्तन घडते, त्यामुळे भोगाव्या लागणाऱ्या यमयातना अत्यंत कष्टदायक असतात. ॥५॥

डोळे झांकून स्वार्थबुद्धी । नाना अभिळाश कुबुद्धी । वृत्ति भूमिसिमा सांधी । द्रव्य दारा पदार्थ ॥६॥

स्वार्थपरायण बुद्धीमुळे, आंधळा होऊन त्याची कुबुद्धी लोभाने भरून गेल्यावर दुसऱ्यांचा व्यवसाय हाडप करणे, जमिनीवर अतिक्रमण करणे, दुसऱ्याची संपत्ती, पत्नी व इतर वस्तू पळवून नेण्यासारखी पापे घडतात. ॥६॥

मातलेपणें उन्मत्त । जीवघात कुटुंबघात । अप्रमाण क्रिया करित । म्हणौन येमयातना ॥७॥

माज चढलेला उन्मत्त, इतरांचा प्राण घेणे, सर्व कुटुंब ठार मारणे व बेकायदेशीर कृत्ये करित असल्याने जी पापे घडतात त्यामुळे यमयातना भोगाव्या लागतात. ॥७॥

मर्यादा सांडूनि चालती । ग्रामा दंडी ग्रामाधिपती । देशा दंडी देशाधिपती । नीतिन्याय सांडितां ॥८॥

कोणी न्यायनीतीच्या मर्यादा सोडून वागू लागले तर गावात गावाचा प्रमुख शिक्षा करतो. देशात त्याला देशाचा राज्यपाल शिक्षा करतो. ॥८॥

देशाधिपतीस दंडिता रावो । रायास दंडिता देवो । राजा न करितां नीतिन्यावो । म्हणौन येमयातना ॥९॥

राज्यपालाला साम्राज्याचा सम्राट शिक्षा करतो. सम्राट न्यायनीतीने वागत नसेल तर त्याला ईश्वर दंड करतो. सम्राटालाही यमयातना भोगाव्या लागतात. ॥९॥

अनीतीनें स्वार्थ पाहे । राजा पापी होऊन राहे । राज्याअंतीं नर्क आहे । म्हणौनियां ॥१०॥

राजाने नीती सोडून तो स्वार्थीपणे वागू लागला तर त्यालाही पाप लागते. असे पाप साठत गेल्याने मरण आल्यावर त्याला नरकात जावेच लागते. ॥१०॥

राजा सांडितां राजनीति । तयास येम गांजिती । येम नीति सांडितां धावती । देवगण ॥११॥

राजाने राजधर्म सोडला तर त्याला यम दंड करतो. यमाने आपली मर्यादा सोडली तर त्याला दंड करण्यासाठी देव पुढे सरसावतात. ॥११॥

ऐसी मर्यादा लाविली देवें । म्हणौनि नीतीनें वर्तावें । नीति न्याय सांडितां भोगावें । येमयातनेसी ॥१२॥

ईश्वराने अशी दंडपरंपरा योजून ठेवली आहे. म्हणून प्रत्येकाने न्यायनीतीच्या मर्यादा सांभाळाव्यात. त्या न सांभाळल्यास यमयातना भोगाव्या लागतात. ॥१२॥

देवें प्रेरिले येम । म्हणौनि आदिदैविक नाम । तृतीय ताप दुर्गम । येमयातनेचा ॥१३॥

शिक्षा करण्यासाठी ईश्वराने यमदेवाची योजना केली असल्याने व ईश्वर हा महादेव असल्याने अत्यंत घोर यमयातनांना 'आधिदैविक' म्हणतात. ॥१३॥

येमदंड येमयातना । शास्त्रीं बोलिले प्रकार नाना । तो भोग कदापि चुकेना । या नांव आदिदैविक ॥१४॥

यमदंड व त्याच्या यातना ह्यांचे अनेक प्रकार पुराणांत सांगितले आहेत. पाप्यांसाठी ते यातनांचे भोग अटळ असतात. हाच आधिदैविक ताप. ॥१४॥

येमयातनेचे खेद । शास्त्री बोलिले विशद । शेरीरीं घालून अप्रमाद । नाना प्रकारें ॥१५॥

त्या यमयातनांचा तपशीलही पुराणात सांगितला आहे. मरणाच्या सूक्ष्मशरीर न चुकता यातना देण्याच्या यंत्रादिकांत घालून यमयातनांचे कष्ट भोगावयास भाग पाडतात. ॥१५॥

पापपुण्याचीं शरीरें । स्वर्गीं असती कळीवरें । त्यांत घालून नाना प्रकारें । पापपुण्य भोगवित्ती ॥१६॥

मरण पावणाऱ्याचा सूक्ष्मदेह पाप व पुण्य ह्या दोन्हींच्या संचयाने भरलेला असतो. (त्यातील जे कमी असते त्याचे फळ आधी मिळते.) पुण्यशरीरे स्वर्गात जातात. त्यांना सुख भोगण्याच्या साधनांत घालतात. (ती त्यांना देतात.) ॥१६॥

नाना पुण्यें नाना विळास । नाना दोषें यातना कर्कश । शास्त्रीं बोलिलें अविश्वास । मानूच नये ॥१७॥

अनेक प्रकारच्या पुण्यकर्मांनी अनेक प्रकारची सुखे व अनेक प्रकारच्या पापकृत्यांनी अनेक प्रकारच्या भयंकर यातना भोगाव्या लागतात असे शास्त्र सांगते. त्याविषयी जराही अविश्वास धरू नये. ॥१७॥

वेदाज्ञेनें न चालती । हरिभक्ती न करिती । त्यास येमयातना करिती । या नांव आदिदैविक ॥१८॥

जे वेदांनी सांगितलेली कर्मे व श्रीहरीचे भजन करित नाहीत त्यांना यमयातना भोगाव्या लागतील. ॥१८॥

अक्षोभ नर्की उदंड जीव । जुनाट किडें करिती रवरव । बांधोन टाकिती हातपाव । या नांव आदिदैविक ॥१९॥

अक्षोभ ह्या नावाच्या नरकात अनंत काळपर्यन्त राहिलेले जीव किड्यांच्या शरीरात राहून त्यांचे त्यांचे आवाज काढीत असतात. पापी जीवाचे हातपाय बांधून यमदूत त्यांना त्या किड्यांत टाकून देतात. ॥१९॥

उदंड पैस लाहान मुख । कुंभाकार कुंड येक । दुर्गधी उकाडा कुंभपाक । या नांव आदिदैविक ॥२०॥

कुंभपाक नावाचा नरक अरुंद तोंडाच्या प्रचंड मडक्याप्रमाणे असतो. त्यात अत्यंत उष्णता असून फार घाण सुटलेली असते. त्यात टाकून देण्याची शिक्षा देतात. (रौरव नरकाचा ह्यातच समावेश आहे.) ॥२०॥

तप्त भूमिका ताविती । जळत स्तंभ पोटाळविती । नाना सांडस लाविती । या नाव आदिदैविक ॥२१॥

तापलेल्या तव्यावर उभे करतात, पेटत्या खांबाला आलिंगन घावयास लावतात, निरनिराळ्या अवयवांना चिमटे लावतात. ॥२१॥

येमदंडाचे उदंड मार । यातनेची सामग्री अपार । भोग भोगिती पापी नर । या नांव आदिदैविक ॥२२॥

यमाजवळ एक दंड असतो. त्याचे सतत तडाखे देतात. जीवाला शिक्षा करण्याची कित्येक साधने त्याचेजवळ असतात. पापी जीवांना त्या भोगाव्या लागतात. ॥२२॥

पृथ्वीमध्ये मार नाना । त्याहून कठीण येमयातना । मारितां उसंतचि असेना । या नांव आदिदैविक ॥२३॥

मृत्युलोकावर बसणाऱ्या तडाख्यांपेक्षा यमयातनांचे तडाखे फारच जबर असून ते सतत बसत राहतात. ॥२३॥

चौघे चौंकडे वोढिती । येक तें झोंकून पाडिती । ताणिती मारिती वोढूनि नेती । या नांव आदिदैविक ॥२४॥

पापी जीवाला चार यमदूत चार बाजूंनी ओढतात, कोणी झोके देऊन आदळतात. हातापायांना ताण देऊन मारत मारत फरपटत नेतात. ॥२४॥

उठवेना बैसवेना । रडवेना पडवेना । यातनेवरी यातना । या नांव आदिदैविक ॥२५॥

उठावे तर उठवत नाही, बसावे तर बसू देत नाहीत, रडायला किंवा जरा शांत पडून रहायलाही अवसर मिळू नये इतक्या यातनांवर यातना देतात. ॥२५॥

आक्रंदे रडे आणी फुंजे । धकाधकीनें निर्बुजे । झुझुरों पंजर होऊन झिजे । या नांव आदिदैविक ॥२६॥

आक्रोश, रडणे, धुसफूस, काकुळतीला येणे, हाल हाल झाल्याने येणारे नैराश्य, झुरणीला लागून झीज होऊन हाडांचा पिंजरा करणे हे आधिदैविक तापाचे स्वरूप आहे. ॥२६॥

कर्कश वचनें कर्कश मार । यातनेचे नाना प्रकार । त्रास पावती दोषी नर । या नांव आदिदैविक ॥२७॥

कठोर बोलून भयंकर मारतात, व इतर अनेक प्रकारे पापी जीवाला छळ छळ छळतात. ॥२७॥

मागां बोलिला राजदंड । त्याहून येमदंड उदंड । तेथील यातना प्रचंड । भीमरूप दारुण ॥२८॥

आधिभौतिक तापांचे वर्णन करताना राजा देत असलेल्या शिक्षांचे वर्णन केले. त्याहून यमाच्या शिक्षा अखंड, भयंकर, काटा आणणाऱ्या व हाल करणाऱ्या आहेत. ॥२८॥

आध्यात्मिक आदिभूतिक । त्याहून विशेष आदिदैविक । अल्पसंकेतें कांहीयेक । कळावया बोलिलें ॥२९॥

आध्यात्मिक, आधिभौतिक व विशेष असलेल्या आधिदैविक तापाचे थोडक्यात वर्णन ते सर्व कळावेत म्हणून केले. ॥२९॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'आधिदैविकतापनाम' समास आठवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'आधिदैविकताप' नावाचा आठवा समास समाप्त

दसक तिसरा : स्वगुणपरीक्षा

समास नववा : मृत्युनिरूपण

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

संसार म्हणजे सर्वेच स्वार । नाहीं मरणास उधार । मापीं लागलें शरीर । घडीनें घडी ॥१॥

संसार ही अखंड चाललेली घोडदौड आहे. जन्माला येऊन, जगून मरणाची वेळ आली तरी तिला सामोरे जावेच लागते. शरीर प्रतिक्षणी मरणाकडे नेले जाते. ॥१॥

नित्य काळाची संगती । न कळे होणाराची गती । कर्मासारिखे प्राणी पडती । नाना देसीं विदेसीं ॥२॥

गर्भाशयात जीव असल्यापासूनच मृत्यू त्याच्या सोबतीला असतो! तो केव्हा झडप घालील हे सांगता येत नाही. कर्मानुसार जीवाला स्वदेशात किंवा परदेशात मरण येते. ॥२॥

सरतां संचिताचें शेष । नाहीं क्षणाचा अवकाश । भरतां न भरतां निमिष्य । जाणें लागे ॥३॥

प्रारब्ध संपताक्षणीच पुढील एक क्षणसुद्धा सवलत मिळत नाही. उलटी गणती संपते न संपते तोच मरण येते. (Count down). ॥३॥

अवचितें काळाचे म्हणियारे । मारित सुटती येकसरें । नेऊन घालिती पुढारे । मृत्युपंथें ॥४॥

काळाचे दूत अकस्मात येऊन बळजबरीने मृत्युपंथावर पुढे घालून नेतात. ॥४॥

होतां मृत्याची आटाटी । कोणी घालूं न सकती पाठीं । सर्वत्रांस कुटाकुटी । मार्गें पुढें होतसे ॥५॥

मृत्यूचा धडाका आला की त्यापासून कोणीच कोणाला वाचवू शकत नाही. आधी किंवा नंतर तो धडाका सर्व जीवांना बसतोच. ॥५॥

मृत्यकाळ काठी निकी । बैसे बळियाचे मस्तकीं । माहाराजे बळिये लोकीं । राहों न सकती ॥६॥

मृत्यूची वेळ ही अनिवार दंडासारखी आहे. मोठमोठ्या बलवन्तांच्याही डोक्यावर तो दंड आदळतो. बलाढ्य सम्राटसुद्धा त्यातून सुटत नाहीत. ॥६॥

मृत्य न म्हणे किं हा क्रूर । मृत्य न म्हणे हा जुंझार । मृत्य न म्हणे संग्रामशूर । समरांगणीं ॥७॥

मृत्य न म्हणे किं हा कोपी । मृत्य न म्हणे हा प्रतापी । मृत्य न म्हणे उग्ररूपीं । महाखळ ॥८॥

मृत्य न म्हणे बळाढ्य । मृत्य न म्हणे धनाढ्य । मृत्य न म्हणे आढ्य । सर्वगुणें ॥९॥

मृत्य न म्हणे हा विख्यात । मृत्य न म्हणे हा श्रीमंत । मृत्य न म्हणे हा अद्भुत । पराक्रमी ॥१०॥

मृत्य न म्हणे हा भूपती । मृत्य न म्हणे हा चक्रवर्ती । मृत्य न म्हणे हा करामती । कैवाड जाणे ॥११॥

मृत्य न म्हणे हयपती । मृत्य न म्हणे गजपती । मृत्य न म्हणे नरपती । विख्यात राजा ॥१२॥

मृत्य न म्हणे वरिष्ठ जनीं । मृत्य न म्हणे राजकारणी । मृत्य न म्हणे वेतनी । वेतनधर्ता ॥१३॥

मृत्य न म्हणे देसाई । मृत्य न म्हणे वेवसाई । मृत्य न म्हणे ठाईं ठाईं । पुंड राजे ॥१४॥

मृत्य न म्हणे मुद्राधारी । मृत्य न म्हणे व्यापारी । मृत्य न म्हणे परनारी । राजकन्या ॥१५॥

मृत्य न म्हणे कार्याकारण । मृत्य न म्हणे वर्णावर्ण । मृत्य न म्हणे हा ब्राह्मण । कर्मनिष्ठ ॥१६॥

मृत्यु न म्हणे वित्पन्न । मृत्यु न म्हणे संपन्न । मृत्यु न म्हणे विद्वज्जन । समुदाई ॥१७॥
 मृत्यु न म्हणे हा धूर्त । मृत्यु न म्हणे बहुश्रुत । मृत्यु न म्हणे हा पंडित । माहाभला ॥१८॥
 मृत्यु न म्हणे पुराणिक । मृत्यु न म्हणे हा वैदिक । मृत्यु न म्हणे हा याज्ञिक । अथवा जोसी ॥१९॥
 मृत्यु न म्हणे अग्नहोत्री । मृत्यु न म्हणे हा श्रोत्री । मृत्यु न म्हणे मंत्रयंत्री । पूर्णागमी ॥२०॥
 मृत्यु न म्हणे शास्त्रज्ञ । मृत्यु न म्हणे वेदज्ञ । मृत्यु न म्हणे सर्वज्ञ । सर्व जाणे ॥२१॥
 मृत्यु न म्हणे ब्रह्महत्या । मृत्यु न म्हणे गोहत्या । मृत्यु न म्हणे नाना हत्या । स्त्रीबाळाकादिक ॥२२॥
 मृत्यु न म्हणे रागज्ञानी । मृत्यु न म्हणे ताळज्ञानी । मृत्यु न म्हणे तत्त्वज्ञानी । तत्त्ववेत्ता ॥२३॥
 मृत्यु न म्हणे योगाभ्यासी । मृत्यु न म्हणे संन्यासी । मृत्यु न म्हणे काळासी । वंचूं जाणे ॥२४॥
 मृत्यु न म्हणे हा सावध । मृत्यु न म्हणे हा सिद्ध । मृत्यु न म्हणे वैद्य प्रसिद्ध । पंचाक्षरी ॥२५॥
 मृत्यु न म्हणे हा गोसावी । मृत्यु न म्हणे हा तपस्वी । मृत्यु न म्हणे हा मनस्वी । उदासीन ॥२६॥
 मृत्यु न म्हणे ऋषेश्वर । मृत्यु न म्हणे कवेश्वर । मृत्यु न म्हणे दिगंबर । समाधिस्थ ॥२७॥
 मृत्यु न म्हणे हठयोगी । मृत्यु न म्हणे राजयोगी । मृत्यु न म्हणे वीतरागी । निरंतर ॥२८॥
 मृत्यु न म्हणे ब्रह्मचारी । मृत्यु न म्हणे जटाधारी । मृत्यु न म्हणे निराहारी । योगेश्वर ॥२९॥
 मृत्यु न म्हणे हा संत । मृत्यु न म्हणे हा महंत । मृत्यु न म्हणे हा गुप्त । होत असे ॥३०॥
 मृत्यु न म्हणे स्वाधेन । मृत्यु न म्हणे पराधेन । सकळ जीवांस प्राशन । मृत्युचि करी ॥३१॥
 येक मृत्युमार्गी लागले । येकीं आर्ध पंथ क्रमिले । येक ते सेवटास गेले । वृद्धपणीं ॥३२॥
 मृत्यु न म्हणे बाळ तारुण्य । मृत्यु न म्हणे सुलक्षण । मृत्यु न म्हणे विचक्षण । बहु बोलिका ॥३३॥
 मृत्यु न म्हणे हा आधारु । मृत्यु न म्हणे उदार । मृत्यु न म्हणे हा सुंदर । चतुरांग जाणे ॥३४॥
 मृत्यु न म्हणे पुण्यपुरुष । मृत्यु न म्हणे हरिदास । मृत्यु न म्हणे विशेष । सुकृती नर ॥३५॥

मृत्यू कोणाकोणाला सोडीत नाही त्याचे तपशीलवार वर्णन पुढे आहे. सात ते पस्तीस ओव्यांअखेर हा तपशील आहे. ती यादी पुढे दिली आहे. -

क्रूर, लढवय्या, रणशूर, संतापी, पराक्रमी, उग्र, दुष्ट, बलवान, धनवान, सर्वगुणसंपन्न, कीर्तिवन्त, श्रीमंत, अचाट पराक्रम करणारा, राजा, सम्राट, करामती करणारा जादूगार, घोडदळांचा प्रमुख, गजदळाचा मुख्य, लोकपती व प्रसिद्ध राजा, लोकमान्य, लोकनेता, कोषाध्यक्ष, देसाई वृत्ती असलेला, व्यवसाय करणारा, गावगुंड, सरकारी शिक्का मारणारा अधिकारी, व्यापारी, परस्त्री, राजकन्या, करावे ते करणारा, न करावे ते करणारा, त्रैवर्णिक, वर्णबाह्य, कर्मनिष्ठ ब्राह्मण, व्युत्पत्तिशास्त्र जाणणारा, संपन्न, सभेतील विद्वान, धूर्त, गाय मारणारा, स्त्री-बालकांचे खून करणारा, संगीतातील राग जाणणारा, नृत्याचे ताल जाणणारा, तत्त्व जाणणारा तत्त्ववेत्ता, योगी, संन्यासी, चांगदेवासारखा मृत्यूला झुकांडी देणारा, सतत सावध असणारा, सिद्ध, ख्यातनाम वैद्य, पंचाक्षरी, गोसावी, तपस्वी, लहरी, विरक्त श्रेष्ठ ऋषी, उत्तम कवी, दिगंबर, समाधी साधलेला, राजयोगी, सतत वैराग्य सांभाळलेला, ब्रह्मचारी, जटाधारी साधू, वायुभक्षण करून राहणारा श्रेष्ठ योगी, संत, महंत, गुप्त होण्याची सिद्धी प्राप्त झालेला, स्वतंत्रपणे जीवन जगणारा, गुलाम, हठयोगी, नुकतेच जन्मलेले बालक, तरुण, वृद्ध, बालक, पौगंड, सुलक्षणी, चाणाक्ष, वाचाळ, अनेकांना आधार देणारा, उदार, देखणा, चतुरस्र, पुण्यवन्त, हरिभक्त, अतिपुण्यवान. ॥७ ते ३५॥

आतां असो हें बोलणें । मृत्यापासून सुटजे कोणें । मार्गें पुढें विश्वास जाणें । मृत्युपंथे ॥३६॥

आता ही यादी पुरे झाली. मृत्यूपासून कोणाचीही सुटका नाही. लवकर किंवा उशिरा मरण नक्कीच येते. ॥३६॥
 च्यारी खाणी च्यारी वाणी । चौऱ्यांशी लक्ष जीवयोनी । जन्मां आले तितुके प्राणी । मृत्यु पावती ॥३७॥

चार वाणी घेऊन जन्माला आलेले चारी प्रकारचे (जार, स्वेद, भूमी व अंडे ह्यांतून निर्माण झालेले) चौऱ्यांशी लक्ष जीव जन्मून मरतात. ॥३७॥

मृत्याभेगें पळों जातां । तरी मृत्य सोडिना सर्वथा । मृत्यास न ये चुकवितां । कांहीं केल्या ॥३८॥

मृत्यूला भिऊन कितीही पळाले तरी तो कधीच सोडीत नाही. त्याला चुकविण्याचा एकही उपाय नाही. ॥३८॥

मृत्य न म्हणे हा स्वदेसी । मृत्य न म्हणे हा विदेसी । मृत्य न म्हणे हा उपवासी । निरंतर ॥३९॥

हा ह्या देशाचा रहिवासी आहे, हा परदेशी आहे, हा सतत उपवासाचे व्रत करणारा आहे ह्यांचा मृत्यू विचार करित नाही. ॥३९॥

मृत्य न म्हणे थोर थोर । मृत्य न म्हणे हरिहर । मृत्य न म्हणे अवतार । भगवंताचे ॥४०॥

अत्यंत मोठ्या व्यक्ती, प्रत्यक्ष विष्णू, शंकर किंवा भगवंताचे अवतार तो सोडीत नाही. ॥४०॥

श्रोतीं कोप न करावा । हा मृत्युलोक सकळांस ठावा । उपजला प्राणी जाईल बरवा । मृत्युपंथें ॥४१॥

श्रीविष्णू, शंकर व अवतारांच्या मृत्यूची भाषा ऐकून श्रोत्यांनी रागावू नये. पृथ्वीला 'मरलोक' म्हणतात हे प्रसिद्धच आहे. ज्याला जन्म किंवा अवतरण आहे त्याला मृत्यू किंवा तिरोधान आहेच. ॥४१॥

येथें न मानावा किंत । हा मृत्युलोक विख्यात । प्रगट जाणती समस्त । लाहान थोर ॥४२॥

ह्याविषयी जराही शंका नको. सर्व लहान-मोठ्यांना हा प्रसिद्ध मृत्युलोक चांगलाच ठाऊक असतो. ॥४२॥

तथापि किंत मानिजेल । तरी हा मृत्युलोक नव्हेल । याकारणें नासेल । उपजला प्राणी ॥४३॥

कोणाला शंका असेल तर ह्याला मृत्युलोक म्हणणेच निरर्थक होईल. म्हणून जन्माला येणारा मरणारच. ॥४३॥

ऐसे जाणोनियां जीवें । याचें सार्थकचि करावें । जनीं मरोन उरवावें । कीर्तिरूपें ॥४४॥

हे लक्षात घेऊन माणसाने शरीराने मेले तरी कीर्तिरूपाने जिवंत राहून जन्माचे सार्थक करावे. ॥४४॥

येरवीं प्राणी लाहान थोर । मृत्य पावती हा निर्धार । बोलिलें हें अन्यथा उत्तर । मानूंचि नये ॥४५॥

व्यवस्थित विचार केला तर लहान-मोठे जीव मरणारच. हे बोलणे खोटे असेल असा विचारही करू नये. ॥४५॥

ओवी सेहेचाळीस ते अट्टावन्नअखेरपर्यंत कोण कसे असून मृत्युपंथाने गेले त्याची यादी दिली आहे.

गेले बहुत वैभवाचे । गेले बहुत आयुष्याचे । गेले अगाध महिमेचे । मृत्युपंथें ॥४६॥

गेले बहुत पराक्रमी । गेले बहुत कपटकर्मी । गेले बहुत संग्रामी । संग्रामसौरे ॥४७॥

गेले बहुतां बळांचे । गेले बहुतां काळांचे । गेले बहुतां कुळांचे । कुळवंत राजे ॥४८॥

गेले बहुतांचे पाळक । गेले बुद्धीचे चाळक । गेले युक्तीचे तार्किक । तर्कवादी ॥४९॥

गेले विद्येचे सागर । गेले बळाचे डोंगर । गेले धनाचे कुबेर । मृत्युपंथें ॥५०॥

गेले बहुत पुरुषार्थाचे । गेले बहुत विक्रमाचे । गेले बहुत आटोपाचे । कार्यकर्ते ॥५१॥

गेले बहुत शस्त्रधारी । गेले बहुत परोपकारी । गेले बहुत नानापरी । धर्मरक्षक ॥५२॥

गेले बहुत प्रतापाचे । गेले बहुत सत्कीर्तीचे । गेले बहुत नीतीचे । नीतिवंत राजे ॥५३॥

गेले बहुत मतवादी । गेले बहुत कार्यवादी । गेले बहुत वेवादी । बहुतांपरीचे ॥५४॥

गेली पंडितांचीं थाटें । गेली शब्दांचीं कचाटें । गेलीं वादकें अचाटें । नाना मते ॥५५॥

गेले तापषांचे भार । गेले संन्यासी अपार । गेले विचारकर्ते सार । मृत्युपंथें ॥५६॥

गेले बहुत संसारी । गेले बहुत वेषधारी । गेले बहुत नानापरी । नाना छंद करूनी ॥५७॥

गेले ब्राह्मणसमुदाये । गेले बहुत आचार्य । गेले बहुत सांगों काये । किती म्हणौनि ॥५८॥

मोठे वैभवसंपन्न, दीर्घायुषी, मोठे महात्मे, महापराक्रमी, महाकपटी, संग्रामात सूर्याप्रमाणे तळपणारे, युगानुयुगे जगणारे, श्रेष्ठ कुळात जन्मलेले राजे, अनेकांचा सांभाळ करणारे, बुद्धीला चालना देणारे, तर्कवादी, तर्कपटू, अफाट विद्या असलेले, सामर्थ्यसंपन्न, कुबेराप्रमाणे संपन्न, पुरुषार्थसंपन्न विक्रमवीर, कार्यक्षम कार्यकर्ते, शस्त्रविद्याप्रवीण, परोपकारी, सर्व बाजूंनी धर्माचे रक्षण करणारे, महाप्रतापी, उत्तम कीर्ती असणारे, नीतिवान राजे, नाना मतांचे प्रवर्तक, अनेक कार्ये करणारे, वादपटू, पंडितांचे समुदाय, शब्दप्रभू, अनेक मतांचे वाद घालून प्रचार करणारे, तपस्व्यांचे समूह, अनेक संन्यासी, सारासार विचार करणारे, संसारासक्त, नट, छंदी, ब्राह्मणांचे समुदाय, आचार्य. ही यादी किती म्हणून सांगावी? ॥४६ ते ५८॥

असो ऐसे सकळहि गेले । परंतु येकचि राहिले । जे स्वरूपाकार जाले । आत्मज्ञानी ॥५९॥

हे असो. हे सर्व गेले खरे, पण आत्मज्ञान झाल्यावर स्वरूपाकार होऊन राहिलेले तेवढे मृत्यूला जिंकून राहिले!
॥५९॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'मृत्युनिरूपणनाम' समास नववा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'मृत्युनिरूपण' नावाचा नववा समास समाप्त**

दशक तिसरा : स्वगुणपरीक्षा

समास दहावा : वैराग्यनिरूपण

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

संसार म्हणजे माहापूर । माजीं जळचरें अपार । डंखूं धावती विखार । काळसर्प ॥१॥

विषारी महासर्प व असंख्य जलचर संसाररूप महापुरात असतात. ते काळसर्प संसारिकांना चावण्यासाठी त्यांच्या मागे लागतात. (पहा मायानदी अ. ७. भ. गी.) ॥१॥

आशा ममता देहीं बेडी । सुसरी करिताती तडातोडी । नेऊन दुःखाचे सांकडी । माजीं घालिती ॥२॥

अवास्तव आशा व 'माझे माझे' हा हव्यास जीवाला बंधनात टाकतो. ह्या बंधनरूप सुसरी त्याचे लचके तोडून अनेक प्रकारे दुःख देतात. ॥२॥

अहंकारनक्रें उडविलें । नेऊनि पाताळीं बुडविलें । तेथुनियां सोडविलें । न वचे प्राणी ॥३॥

अहंकाररूप मगर जीवाला अविद्येच्या तळापर्यन्त नेऊन बुडविते. तेथून त्याची कोणीच सुटका करू शकत नाही. ॥३॥

काममगरमिठी सुटेना । तिरस्कार लागला तुटेना । मद मत्सर वोहटेना । भूलि पडिली ॥४॥

कामाने घातलेला विळखा सुटत नाही. दुसऱ्यांचा तिरस्कार करण्याची सवय जात नाही. मस्तवालपणा व मत्सर जराही कमी होत नाही. अशी अविद्येने जीवावर मोठी मोहिनी घातली आहे. ॥४॥

वासनाधामिणी पडिली गळां । घालून वेंटाळें वमी गरळा । जिक्हा लाळी वेळोवेळां । भयानक ॥५॥

वासनारूप धामीण गळ्यात पडून भक्कम वेटोळे घालते व संकल्पांचे गरळ ओकत राहते. त्या वासना पूर्ण होण्यासाठी तिची लवलवणारी भयंकर जीभ बाहेर काढित राहते. ॥५॥

माथां प्रपंचाचें वोडें । घेऊन म्हणे माझें माझें । बुडताहि न सोडी, फुंजे । कुळाभिमामें ॥६॥

'मी प्रपंच तडीला नेणारा' अशा अविचाराचे ओझे डोक्यावर घेऊन माणूस 'माझे माझे' ह्या भ्रमात राहतो. प्रपंच बुडण्याची वेळ आली तरी कुळाच्या अभिमानामुळे तो सोडीत नाही. ॥६॥

पडिलें भ्रांतीचें अंधारें । नागविलें अभिमानचोरें । आलें अहंतेचें काविरें । भूतबाधा ॥७॥

संगभ्रांती, विकारभ्रांती, कर्तृत्व- भोक्तृत्वभ्रांती, जगत्सत्यत्वभ्रांती व भेदभ्रांतीमुळे मनात अंधार पसरला. देह, कुळ, बुद्धी, संपत्ती इत्यादींच्या अभिमानरूप चोराने मोक्षसंपत्ती लुटून नेली. 'मी' च्या अभिमानामुळे भुताने झपाटल्याप्रमाणे वागू लागतो. ॥७॥

बहुतेक आवर्ती पडिले । प्राणी वाहातचि गेले । जेहिं भगवंतासी बोभाडलें । भावार्थबळें ॥८॥

देव आपण घालूनि उडी । तयांसी नेलें पैलथडी । येर तें अभाविकें बापुडीं । वाहातचि गेलीं ॥९॥

बहुतेक सर्वजण मायानदीच्या जबर प्रवाहाच्या धारेत वाहून गेले. परंतु ज्यांनी अत्यंत श्रद्धेने भगवंताचा आर्ततेने धावा केला त्यांना देवाने स्वतः उडी घालून प्रवाहाच्या पलीकडे नेले. इतर सर्व अश्रद्ध त्या प्रवाहाबरोबर अनिवारपणे वाहात गेले. ॥८,९॥

भगवंत भावाचा भुकेला । भावार्थ देखोन भुलला । संकटीं पावे भाविकाला । रक्षितसे ॥१०॥

देवाच्या अस्तित्वावर प्रेमाने श्रद्धा ठेवणारे देवाला फार आवडतात. त्या श्रद्धेनेच प्रसन्न होऊन तो भाविकांचे संकटकाळी रक्षण करतो. ॥१०॥

जयास भगवंत आवडे । त्याचें देवासीं सांकडे । संसारदुःख सकळ उडे । निज दासाचें ॥११॥

ज्याचे देवावर अत्यंत प्रेम असते त्याचा देवाला विचार करणे भाग पडते. देवाचे दास्य करणाराला संसाराचे दुःख अनुभवाला येत नाही. संसारातील प्रतिकूल घटनांसंबंधी त्याची प्रतिक्रिया दुःखरूप नसते. ॥११॥

जे अंकित ईश्वराचे । त्यांस सोहळे निजसुखाचे । धन्य तेचि दैवांचे । भाविक जन ॥१२॥

जे ईश्वराचे दास बनून रहातात त्यांना आत्मसुखाचे वैभव अनुभवाला येते. असे सुदैवी भाविक धन्य होत. ॥१२॥

जैसा भाव जयापासीं । तैसा देव तयासी । जाणे भाव अंतरसाक्षी । प्राणीमात्रांचा ॥१३॥

देवासंबंधी जसा भाव धरावा तसा देव प्रतिसाद देतो. तो सर्वांचे सर्व अंतरंग सहजतेने सर्वदा जाणतो. ॥१३॥

जरी भाव असिला माईक । तरी देव होये माहा ठक । नवल त्याचें कौतुक । जैशास तैसा ॥१४॥

भाव जर फसवा असेल तर देवाकडून 'ठकाला महाठक' असा प्रतिसाद मिळतो. जशास तसे वागण्याचे त्याचे कौशल्य खरोखर आश्चर्यकारक आहे. ॥१४॥

जैसें जयाचें भजन । तैसेंचि दे समाधान । भाव होता किंचित न्यून । आपणहि दुरावे ॥१५॥

ज्या प्रमाणात भक्तीला पूर्णत्व येते, त्या प्रमाणात तो भक्ताला समाधान देतो. तिच्यात किंचित उणेपणा येताच समाधानरूप देवही दुरावतो. ॥१५॥

दर्पणीं प्रतिबिंब दिसे । जैस्यास तैसें भासे । त्याचें सूत्र असे । आपणाच पासीं ॥१६॥

आरशात जे आपले प्रतिबिंब दिसते ते कसे दिसावे ते आपल्यावरूनच ठरते! जसे आपण तसे ते!! ॥१६॥

जैसें आपण करावें । तैसेंचि तेणें व्हावें । जरी डोळे पसरुनि पाहावें । तरी तेंहि टवकारें ॥१७॥

जी कृती आपण करतो तीच ते करते, आपण डोळे मोठे केले तर तेही डोळे वटारून पहाते. ॥१७॥

भृकुटीस घालून मिठी । पाहाता क्रोधें तेंहि उठी । आपण हास्य करितां पोटीं । तेंहि आनंदे ॥१८॥

भुवया वाकड्या करून पाहिले तर प्रतिबिंबही आपल्याकडे क्रोधाने पहाते. आपण मनापासून हसलो तर तेही सुखावते. ॥१८॥

जैसा भाव प्रतिबिंबला । त्याचाचि देव जाला । जो जैसें भजे त्याला । तैसाचि वोळे ॥१९॥

अन्तःकरणात जो भाव प्रतिबिंबित होतो त्याचाच जणू देव बनतो. जो ज्या भावाने त्याला भजतो तो त्याला तसाच प्रतिसाद देतो. (ये यथा माम् प्रपद्यन्ते.... गीता) ॥१९॥

भावे परमार्थाचिया वाटा । वाहाती भक्तीचिया पेंठा । भरला मोक्षाचा चोहाटा । सज्जनसंगें ॥२०॥

परमार्थमार्गाच्या वाटचालीत भक्तीच्या बाजारपेठा लागतात. संतसंगतीत जणू भक्तीच्या केंद्रांवर सर्वत्र गर्दी झालेली असते. ॥२०॥

भावे भजनीं जे लागले । ते ईश्वरीं पावन जालें । भावार्थबळें उद्धरिले । पूर्वज तेहि ॥२१॥

जे भावबळाने भगवंताची भक्ती करतात ते त्यांच्या ईश्वररूपात पावन होतात. एवढेच नव्हे, तर ते त्यांच्या भावबळाने पूर्वजांनाही तारून नेतात. ॥२१॥

आपण स्वयें तरलें । जनासहि उपेगा आले । कीर्तिश्रवणें जाले । अभक्त भावार्थी ॥२२॥

ते स्वतःतर तरतातच, पण इतरांनाही त्यांच्याकडून मार्गदर्शन मिळते. त्यांची अशी कीर्ती ऐकून जे अभक्त असतात तेही भक्तिमार्गाला लागतात. ॥२२॥

धन्य तयांची जननी । जे लागले हरिभजनीं । तेहिंच येक जन्म जनीं । सार्थक केला ॥२३॥

जे हरीचे भक्त झाले त्यांची आई खरोखर धन्य होय. त्यांनीच खरोखर मनुष्यजन्म सार्थकी लावलेला असतो. ॥२३॥

तयांची वर्णू काय थोरी । जयांचा भगवंत कैवारी । कासे लाऊन उतरी । पार दुःखाचा ॥२४॥

ज्यांच्या बाजूने प्रत्यक्ष भगवन्त उभा राहतो व स्वतः हात धरून त्यांना दुःखरूप संसारापलीकडे नेऊन सोडतो त्यांचे माहात्म्य काय वर्णावे! ॥२४॥

बहुतां जन्मांचे सेवटीं । जेणें चुके अटाटी । तो हा नरदेह भेटी । करी भगवंतीं ॥२५॥

लक्षावधी जन्म घेतल्यानंतर मनुष्यजन्माची प्राप्ती झाल्यावर भगवन्ताचे यथार्थ दर्शन होऊन जन्ममरणांच्या चक्रांचे छळ थांबतात. ॥२५॥

म्हणून धन्य ते भाविक जन । जेहिं जोडिलें हरिनिधान । अनंत जन्मांतरीचें पुण्य । फळासि आलें ॥२६॥

म्हणून अनंत जन्मांचे शुद्ध पुण्य फळाला येऊन ज्यांनी हरिरूप धन जोडले ते भक्त धन्य होत. ॥२६॥

आयुष्य हेचि रत्नपेटी । माजीं भजनरत्नें गोमटीं । ईश्वरीं अर्पूनिया, लुटी । आनंदाची करावी ॥२७॥

माणसाचे आयुष्य हे भजनरूप रत्नांनी भरलेल्या पेटीप्रमाणे आहे. ती सर्व भगवन्ताला अर्पण करून 'मी ब्रह्म आहे' असा अनुभव घेऊन त्याचा आनंद भोगावा. ॥२७॥

हरिभक्त वैभवे कनिष्ठ । परी तो ब्रह्मादिकां वरिष्ठ । सदा सर्वदा संतुष्ट । नैराशबोधे ॥२८॥

हरिभक्त लौकिक वैभवाने कमी असू शकेल. तरी तो वैराग्यसंपन्न असल्याने तृप्त व संतुष्ट असल्यामुळे ब्रह्मदेवादी देवांहून श्रेष्ठ असतो. (पहा तैत्ति. उप.) ॥२८॥

धरून ईश्वराची कास । केली संसाराची नैराश । तयां भाविकां जगदीश । सबाह्य सांभाळी ॥२९॥

ज्यांनी भगवन्ताला सर्व भावाने शरण जाऊन संसारासंबंधी अनासक्ती साधलेली असते त्यांचा प्रपंच व परमार्थ भगवन्त सांभाळतो. ॥२९॥

जया संसाराचें दुःख । विवेकें वाटें परम सुख । संसारसुखाचेनि पढतमूर्ख । लोधोन पडती ॥३०॥

संसार दुःखमय असला तरी ज्याला आत्मानात्मविवेक साधला आहे त्याला तो सुखरूपच वाटतो. ('अवघाचि संसार सुखाचा करीन'-तुका) केवळ शाब्दिक विवेक असेल तर संसारात जे थोडे सुख मिळते त्यानेच तो अडकून पडतो. ॥३०॥

जयांचा ईश्वरीं जिह्वाळा । ते भोगिती स्वानंदसोहळा । जयांचा जनावेगळा । ठेवा आक्षै ॥३१॥

जे ईश्वरप्रेमात रंगून जातात ते अवीट व अखंड आत्मानंदात रममाण होतात. सामान्यांना मिळणाऱ्या विषयानंदापेक्षा आत्मानंद फारच वेगळा असतो. ॥३१॥

ते आक्षै सुखें सुखावले । संसारदुःखें विसरले । विषयेरंगीं वोरंगले । श्रीरंगरंगीं ॥३२॥

त्यांनी विषयसुखाकडे पाठ फिरवून श्रीरंगाच्या प्रेमरंगात स्वतःला भिजविलेले असते, त्यामुळे संसारदुःखांना विसरून ते न संपणारे आत्मसुख भोगतात. ॥३२॥

तयांस फावली नरदेह पेटी । केली ईश्वरेंसिं साटी । येरें अभाविकें करंटी । नरदेह गेला ॥३३॥

त्यांना मिळालेला मनुष्यजन्म सार्थकी लागला. कारण त्यांनी जन्मभर जीवनात ईश्वर साठवला. इतर भक्तिशून्य असलेले करंटे तो जन्म फुकट घालवतात. ॥३३॥

आवचटें निधान जोडलें । तें कवडिच्या बदल नेलें । तैसें आयुष्य निघोनि गेलें । अभाविकारचें ॥३४॥

दैवबळाने अचानक अतिमौल्यवान रत्न सापडावे व अभागीपणामुळें नंतर ते कवडीच्या मोबदल्यात देऊन टाकावे

तसे अभक्ताचे आयुष्य फुकट जाते. ॥३४॥

बहुत तपाचा सांठा । तेणें लाधला परीस गोटा । परी तो ठाईचा करंटा । भोगूंच नेणें ॥३५॥

फार मोठ्या तपश्चर्येनंतर परीस लाभावा; पण त्याचा उपयोग माहीत नसलेला जन्मजात करंटा दरिद्रीच राहतो! ॥३५॥

तैसा संसारास आला । मायाजाळीं गुंडाळला । अंती येकलाचि गेला । हात झाडुनी ॥३६॥

त्याप्रमाणे माणसाचा देह घेऊन जन्माला आला खरा; पण मायेच्या जाळ्यात फसल्याने जे जे कमाविलेले असते ते सर्व मरताना येथेच सोडून एकटाच आला तसा परत जातो. ॥३६॥

या नरदेहाचेनि संगती । बहुत पावले उत्तम गती । येकें बापुडीं यातायाती । वरपडीं जालीं ॥३७॥

ह्या नरदेहाच्या प्राप्तीनंतर बरेच लोक मुक्त झाले. पण इतर बिचाऱ्यांवर जन्ममरणाच्या चक्राने मात केली. ॥३७॥

या नरदेहाचेनि लागवेगें । सार्थक करावें संतसंगें । नीच योनीं दुःख मार्गें । बहुत भोगिलें ॥३८॥

होऊन गेलेल्या लक्षावधी जन्मांत कुत्री-मांजरांच्या शरीरात मिळणारी अपार दुःखे भोगली. आता नरदेह मिळाल्यावर मात्र संतसंगतीत त्याचे त्वरेने सार्थक करावे. ॥३८॥

कोण समयो येईल कैसा । याचा न कळे किं भर्वसा । जैसे पक्षी दाही दिशा । उडोन जाती ॥३९॥

एक ठिकाणी बसलेल्या पक्ष्यांच्या थव्यातील पक्षी अचानक दाही दिशांना उडून जातात. त्याप्रमाणे केव्हा कशी वेळ येईल ते सांगता येत नाही. कशाचाच भर्वसा धरू नये. ॥३९॥

तैसें वैभव हें सकळ । कोण जाणें कैसी वेळ । पुत्रकळत्रादि सकळ । विघडोन जाती ॥४०॥

त्याप्रमाणे कितीही वैभव असले तरी प्रतिकूल वेळ सांगून येत नाही. पुत्र, पती/पत्नी ह्यांचा अचानक वियोग होतो. ॥४०॥

पाहिली घडी नव्हे आपुली । वयसा तरी निघोन गेली । देह पडतांच ठेविली । आहे नीच योनी ॥४१॥

वर्तमानातील प्रत्येक क्षण-क्षणात भूतकाळात जातो. म्हणून तो 'आपला' म्हणू नये. असेच आयुष्य संपल्यावर मरण येते. नंतर नीच योनीत जन्म अटळच असतो. ॥४१॥

स्वान शुकरादिक नीच याती । भोगणें घडे विपत्ती । तेथें कांहीं उत्तम गती । पाविजेत नाहीं ॥४२॥

कुत्रा व डुकरासारखी शरीरे मिळून त्या नीच योनींतील सर्व दुःखे भोगावीच लागतात. त्या योनीत मोक्ष मिळावा अशी ईश्वरी योजनाच नाही. ॥४२॥

मागां गर्भवासीं आटाटी । भोगितां जालासि रे हिंपुटी । तेथुनियां थोरा कष्टीं । सुटलासि दैवें ॥४३॥

ह्यापूर्वी अनंत जन्मात गर्भवासाची अपार दुःखे भोगून तू थकला आहेस. अचानक पाप-पुण्य समान झाल्याने त्यातून तुझी सुटका होण्याची वेळ आता आली आहे. ॥४३॥

दुःख भोगिलें आपुल्या जीवें । तेथें कैचिं होतीं सर्वे । तैसेंचि पुढें येकलें जावें । लागेल बापा ॥४४॥

त्या सर्व जन्मात तू जे दुःख भोगलेस तेव्हा आता ज्यांना तू आपली मानतोस, ते सर्व कोठे होते? ते तुला तेव्हा उपयोगी पडले काय? ह्याही जन्मातून त्यांच्यावाचून तसेच पुढील जन्मांत जावे लागेल. ॥४४॥

कैची माता कैचा पिता । कैची बहिण कैचा भ्राता । कैचीं सुहदें कैची वनिता । पुत्रकळत्रादिक ॥४५॥

आई, वडील, बहीण, नवरा, मित्र, पत्नी, मुलगे, नातलग इत्यादी तथाकथित नाती निरर्थक असतात. ॥४५॥

हे तूं जाण मावेचीं । आवधीं सोडरीं सुखाचीं । हे तुझ्या सुखदुःखाची । सांगाती नव्हेती ॥४६॥

मायेच्या मोहिनीमुळे त्यांच्यावर आपलेपणा निर्माण होतो. त्यांना तुझ्याकडून फक्त सुख हवे असते. तुझ्या सुखदुःखाच्या प्रवासात त्यांची साथ मिळणार नाही. ॥४६॥

कैंचा प्रपंच कैंचें कुळ । कासया होतोसी व्याकुळ । धन कण लक्ष्मी सकळ । जाइजणें ॥४७॥

प्रपंच, कुळ इत्यादिकांत रमण्यात अर्थ नाही. त्यांचेसाठी व्याकुळ होऊ नको. गोधनादी धन, धान्य व संपत्ती इ. सर्व सोडून जाणें तुला भाग पडेल. ॥४७॥

कैंचें घर कैंचा संसार । कासया करिसी जोजार । जन्मवरी वाहोन भार । सेखीं सांडून जासी ॥४८॥

माझे घर, माझा प्रपंच ह्या भ्रमात राहून स्वतःचा छळ करून घेऊ नकोस. आयुष्यभर ही ओझी वाहून शेवटी एकटाच मृत्युपंथाने निघून जाशील. ॥४८॥

कैंचें तारुण्य कैंचें वैभव । कैंचे सोहळे हावभाव । हें सकळहि जाण माव । माईक माया ॥४९॥

तारुण्य, वैभव, उत्सवसमारंभ, ऐट ह्या सर्वांनी काय होणार? कारण हे सर्व अशाश्वत, क्षणभर सुख देणारे व म्हणून मिथ्या किंवा मायिक आहेत. ह्यांतच आयुष्य घालवून शाश्वत सुखरूप मोक्ष मिळत नाही. ॥४९॥

येच क्षणीं मरोन जासी । तरी रघुनाथीं अंतरलासी । माझें माझें म्हणतोसी । म्हणौनियां ॥५०॥

आता ह्या क्षणीच जर मरण आले तर 'माझे माझे' ह्या छंदात आयुष्य गेल्याने सुखरूप श्रीरामाची भेट होण्याचा योग हुकून जाईल. ॥५०॥

तुवां भोगिल्या पुनरावृत्ती । ऐसीं मायबापें किती । स्त्री कन्या पुत्र होती । लक्षानलक्ष ॥५१॥

तू आतापर्यन्त लक्षावधी वेळा जन्माला येऊन मरण पावलास. त्या प्रत्येक जन्मात आई, वडील, कन्या, मुलगे, पत्नी तेवढीच झाली! ॥५१॥

कर्मयोगें सकळ मिळालीं । येके स्थळीं जन्मास आलीं । ते तुवां आपुलीं मानिली । कैसीं रे पढतमूर्खा ॥५२॥

तुझ्या पूर्वकर्मानुसार ती सर्व तुझ्या वाट्याला आली. कन्यापुत्र तुझ्या घरात जन्मली. अरे पढतमूर्खा, तू त्यांना कोणत्या आधाराने 'आपली' मानलेस? ॥५२॥

तुझें तुज नव्हे शरीर । तेथें इतरांचा कोण विचार । आतां येक भगवंत साचार । धरीं भावार्थबळें ॥५३॥

तुझ्या शरीरावरच तुझी सत्ता नसताना इतरांची शरीरे तुझी कशी? आता भक्तीच्या बळावर देवालाच 'माझे' म्हण. ॥५३॥

येका दुर्भरा कारणें । नाना नीचांची सेवा करणें । नाना स्तुती आणी स्तवनें । मर्यादा धरावी ॥५४॥

किती भरले तरी रिकामे होणारे पोट नीच लोकांची सेवा करणें भाग पाडते. त्यांची अनेक प्रकारे अकारण भलावण करावयास लावते. त्यांचा मान राखावयास लावते. ॥५४॥

जो अन्न देतो उदरासी । शरीर विकावें लागे त्यासी । मां जेणें घातलें जन्मासी । त्यासी कैसें विसरावें ॥५५॥

जो चाकरी करून घेऊन पोटापाण्याची व्यवस्था करतो, त्याच्या स्वाधीन देह करावा लागतो. मग ज्या ईश्वराने जन्म दिला त्याला विसरून कसे चालेल? ॥५५॥

अहिर्निशीं ज्या भगवंता । सकळ जीवांची लागली चिंता । मेघ वरुषे जयाची सत्ता । सिंधु मर्यादा धरी ॥५६॥

भगवंत सर्व जीवसृष्टीचे रात्रंदिवस नियमन करतो. त्याच्या आज्ञेने पाऊस पडतो व समुद्र मर्यादित राहतो. ॥५६॥

भूमि धरिली धराधरें । प्रगट होईजे दिनकरें । ऐसी सृष्टी सत्तामात्रें । चालवी जो कां ॥५७॥

शेष पृथ्वीला मस्तकावर धरतो, सूर्य वेळेवर उगवतो इ. प्रकारे भगवंताचे सर्व सृष्टीवर नियंत्रण असते. ॥५७॥

ऐसा कृपाळू देवाधिदेव । नेणवे जयाचें लाघव । जो सांभाळी सकळ जीव । कृपाळुपणें ॥५८॥

देवाने अत्यंत कृपाळूपणे सृष्टी सांभाळण्याची योजना केली असून त्याचे ते कौशल्य अनाकलनीय आहे. त्याच्या कृपेमुळेच सर्व जीवांचे नियोजन होते. ॥५८॥

ऐसा सर्वात्मा श्रीराम । सांडून धरिती विषयकाम । ते प्राणी दुरात्मे अब्धम । केलें पावती ॥५९॥

असा सर्वांच्या हृदयात राहणारा सुखरूप श्रीराम सोडून जे विषयसुखाची इच्छा करतात ते पापी पामर त्यांच्या कर्माची फळे भोगण्यासाठी जन्ममरणांत सापडतात. ॥५९॥

रामेविण जे जे आस । तितुकी जाणीव नैराश । माझें माझें सावकाश । सीणचि उरे ॥६०॥

एका रामावाचून ज्याची ज्याची इच्छा करावी ते सर्व नाशिवन्त, क्षणिक व अशाश्वत असते. त्यावर आसक्ती निर्माण झाली असता संयोग-वियोग व अनुकूल-प्रतिकूल ह्यांमुळें होणारे छळ तेवढे सतत वाट्याला येतात. ॥६०॥

जयास वाटे सीण व्हावा । तेणे विषयो चिंतीत जावा । विषयो न मिळतां जीवा । तगबग सुटे ॥६१॥

ज्याला असे छळ करून घ्यावयाचे असतील त्याने विषयांच्या चिंतनात अवश्य रहावे! अपेक्षित विषय मिळाला नाही, तर जीवाची तगमग होते. ॥६१॥

सांडून राम आनंदघन । ज्याचे मनीं विषयचिंतन । त्यासी केंचे समाधान । लोलंगतासी ॥६२॥

आनंदरूप राम सोडून जो अस्थिर विषयांच्या चिंतनात राहतो त्या विषयासक्ताला समाधान मिळणे शक्य नाही. ॥६२॥

जयास वाटे सुखचि असावें । तेणें रघुनाथभजनीं लागावें । स्वजन सकळहि त्यागावे । दुःखमूळ जे ॥६३॥

ज्याला अखंड सुखाची इच्छा आहे त्याने सुखरूप रामाची भक्ती करावी. नाना प्रकारची दुःखे देणाऱ्या गणगोत व कुटुंबियांवरील आसक्ती सोडावी. ॥६३॥

जेथें वासना झोंबोन पडें । तेणेंचि अपायें दुःख जडे । म्हणौनि विषयवासना मोडे । तो येक सुखी ॥६४॥

जेव्हा वस्तूला किंवा व्यक्तीला वासना घट्ट धरून ठेवते तेव्हाच वस्तू किंवा व्यक्ती दुःखाला कारण होते. म्हणून त्या विषयांची वासना मोडून काढणाराच सुखी होतो. ॥६४॥

विषयजनित जें जें सुख । तेथेंचि होतें परम दुःख । पूर्वी गोड अंतीं शोक । नेमस्त आहे ॥६५॥

विषयांमुळे मिळणारे तथाकथित सुख परिणामी दुःखात रूपांतरित होते. विषय मिळविण्यासाठी कष्ट, भोगकाली क्षणिक सुख व नंतर ते मिळविण्याचे पुन्हा कष्ट! हे चक्र अखंड चालू राहते. विषय क्षणिक सुख निर्माण करतात. निद्रा सुख देते. आत्मा सुखरूप आहे. ॥६५॥

गळ गिळितां सुख वाटो । वोढून घेतां घसा फाटे । कां तें बापुडें मृग आपटे । चारा घेऊन पळतां ॥६६॥

गळाच्या दोरीला लावलेले आमिष खाताना सुख होते पण तेथेच असलेले गळाचे टोक तोंडात जाऊन त्या दोरीला झटका बसताच मासा गळा फाटून मरतो. अत्यंत आवडणारे हिरवे गवत तोंडात धरून पळताना हरीण पारध्याच्या जाळ्यात धडपडून पडते. ॥६६॥

तैसी विषयेसुखाची गोडी । गोड वाटे परी ते कुडी । म्हणौनियां आवडी । रघुनाथीं धरावी ॥६७॥

त्याप्रमाणें विषयसुख गोड वाटते पण परिणामी ते खोटे किंवा दुःखदायक आहे. म्हणून श्रीरामाच्या भक्तीची आवड धरावी. ॥६७॥

एकोनि बोले भाविक । कैसेनि घडे जी सार्थक । सांगा स्वामी येमलोक । चुके जेणें ॥६८॥

हे बोलणें मनापासून पटलेला श्रोता विचारतो- 'जीवनाचे सार्थक कसे करावे? हे श्रीगुरो, यमलोक चुकविणारे ते तत्त्व कृपया समजावून सांगा.' ॥६८॥

देवासी वास्तव्य कोठें । तो मज कैसेंनि भेटे । दुःखमूळ संसार तुटे । कोणेपरी स्वामी ॥६९॥

सुखरूप श्रीराम कोठे असतो? त्याचे दर्शन मला कसे होईल? सर्व दुःखांना कारण असलेल्या ह्या संसारबंधनातून मी कसे सुटावे? ॥६९॥

धडपुडी भगवत्प्राप्ती । होऊन चुके अधोगती । ऐसा उपाये कृपामूर्ती । मज दीनास करावा ॥७०॥

अधोगती चुकवण्यासाठी अनिवार्य असलेले यथार्थ भगवतदर्शन कसे होईल? हे कृपारूप असलेल्या श्रीगुरो, दीन झालेल्या मला त्याचा उपाय लवकर समजावून सांगा. ॥७०॥

वक्ता म्हणे हो येकभावे । भगवद्भजन करावें । तेणें होईल स्वभावे । समाधान ॥७१॥

तेव्हा श्रीगुरू म्हणाले की अनन्यगती होऊन देवाचे भजन करावे. त्याने सहजच समाधान होईल. ॥७१॥

कैसें करावें भगवद्भजन । कोठे ठेवावें हें मन । भगवद्भजनाचें लक्षण । मज निरोपावें ॥७२॥

ह्यावर श्रोता पुन्हा विचारतो- हे भजन करण्याची संपूर्ण रीत समजावून सांगाल का? अन्तःकरण वृत्ती कोठे स्थिर करावी? त्या भगवत्भजनाचे संपूर्ण शास्त्र मला स्पष्ट करून सांगा. ॥७२॥

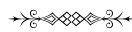
ऐसा म्लानवदनें बोले । धरिले सदृढ पाऊलें । कंठ सद्गदित गळाले । अश्रुपात दुःखें ॥७३॥

अनुतापाने खिन्न झालेल्या चेहऱ्याने त्या श्रोत्याने श्रीगुरूंचे पाय घट्ट धरले. त्याचा कंठ दाटून येऊन आयुष्य व्यर्थ गेल्याच्या दुःखाने त्याच्या डोळ्यांतून अश्रुधारा येऊ लागल्या. ॥७३॥

देखोन शिष्याची अनन्यता । भावें वोळला सद्गुरु दाता । स्वानंद तुंबळेल आतां । पुढिले समासीं ॥७४॥

असा अनन्यभावाने शरण आलेला शिष्य पाहून दातृत्व हा स्वभावच असलेले श्रीगुरू त्याच्या भावामुळे प्रसन्न झाले. आता पुढील समासात भक्तिसुखाला अपार भरती येईल. ॥७४॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'वैराग्यनिरूपणनाम' समास दहावा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'वैराग्यनिरूपण' नावाचा दहावा समास समाप्त
—दशक तिसरा समाप्त—

दशक चवथा : नवविधाभक्ती

समास पहिला : श्रवणभक्ती

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

जयजय जी गणनाथा । तू विद्यांवैभवं समर्था । अध्यात्मविद्येच्या परमार्था । मज बोलवावें ॥ १ ॥

हे गणपते, तुझा जयजयकार असो. तू विद्येच्या वैभवाने सामर्थ्यावान आहेस. अध्यात्मविद्या ज्या मोक्षात परिणत होते ती विद्या सांगण्यासाठी मला सामर्थ्य द्यावे. ॥१॥

नमूं शारदा वेदजननी । सकळ सिद्धि जयेचेनी । मानस प्रवर्तलें मननीं । स्फूर्तिरूपे ॥ २ ॥

वेद प्रगट करणाऱ्या शारदेला नमस्कार असो. तिच्या कृपेने सर्व सिद्धी मिळतात. माझ्याही मनात पुढील विषय सांगण्यासाठी स्फूर्ती निर्माण झाली आहे. ॥२॥

आतां आठऊं सद्गुरु । जो पराचाहि परु । जयाचेनि ज्ञानविचारु । कळों लागे ॥ ३ ॥

आता श्रीगुरुंचे स्मरण करू. तो ईश्वराहून (परात्) सूक्ष्म व श्रेष्ठ (पर) ब्रह्मरूप आहे. त्याच्या कृपेने आत्मज्ञानविषयक शब्दज्ञान समजू लागते. ॥३॥

श्रोतेन पुसिलें बरवें । भगवद्भजन कैसें करावें । म्हणौनि बोलिलें स्वभावं । ग्रन्थान्तरी ॥ ४ ॥

श्रोत्याने भगवत्भक्ती कशी करावी असा मोठा मौलिक प्रश्न विचारला आहे. त्याविषयी निरनिराळ्या भक्तिग्रंथांत जे सांगितले आहे ते मी माझ्या शब्दात सांगेन. ॥४॥

सावध होऊन श्रोतेजन । ऐका नवविधा भजन । सत्शास्त्रीं बोलिलें पावन । होईजे येणें ॥ ५ ॥

भागवतादी भक्तिशास्त्राच्या उत्तम ग्रंथात जी नवविधा भक्ती सांगितली आहे ती श्रोत्यांनी सावधपणाने ऐकावी. त्यामुळे श्रोता पवित्र होतो. ॥५॥

श्लोक

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥ ६ ॥

श्रवण, कीर्तन, नामस्मरण, पादसेवन, अर्चन, वंदन, दास्य, सख्य, आत्मनिवेदन, अशी नऊ प्रकारची भक्ती भक्तिशास्त्राच्या ग्रंथात सांगितली आहे.

नवविधा भजन बोलिलें । तेंचि पुढे प्रांजळ केलें । श्रोतीं अवधान दिधले । पाहिजे आतां ॥ ६ ॥

अशा या नऊ प्रकारच्या भक्तीचे तपशीलवार वर्णन पुढे केले आहे. श्रोत्यांनी सावधानतेने ते ऐकावे. ॥६॥

प्रथम भजन ऐसें जाण । हरिकथापुराणश्रवण । नाना अध्यात्मनिरूपण । ऐकत जावे ॥ ७ ॥

आता भक्तीचा पहिला प्रकार ऐका. हरिकथा, पुराणे व अध्यात्मशास्त्र ऐकावे. उदा. हरिकथा हरिविजय या ग्रंथात आहे. कूर्मादी अठरा पुराणे ते गीता, उपनिषदे, ब्रह्मसूत्रे, त्यांवरील शांकरादी भाष्ये, आनंदगिरीसारखी भाष्यावरील भाष्ये, पंचदशी, विवेकसिंधू, विचारसागर इ. ग्रंथ, नारदादी भक्तिसूत्रे. ॥७॥

कर्ममार्ग उपासनामार्ग । ज्ञानमार्ग सिद्धांतमार्ग । योगमार्ग वैराग्यमार्ग । ऐकत जावे ॥ ८ ॥

पूर्वमीमांसेतील कर्ममार्ग, रामोपासनेसारखे उपासनामार्ग, उपनिषदांचा ज्ञानमार्ग, गुरू हेच सर्वस्व मानणारा सिद्धांतमार्ग, पतंजलीचा योगमार्ग, नाथसंप्रदायाचा वैराग्य मार्ग इ. समजावून घ्यावेत. ॥८॥

नाना व्रतांचे महिमे । नाना तीर्थांचे महिमे । नाना दानांचे महिमे । ऐकत जावे ॥१॥

कार्तिकस्नानासारखी व्रते, काशीसारखी तीर्थक्षेत्रे, गोदानासारख्या दानांचे महत्त्व समजावून घ्यावे. ॥१॥

नाना माहात्म्यें नाना स्थानें । नाना मंत्र नाना साधनें । नाना तपें पुरश्चरणें । ऐकत जावीं ॥१०॥

पंढरीमाहात्म्य, आळंदीचे सिद्धबेट, त्रयोदक्षाशरी मंत्र, नामसाधना, पंचाग्निसाधन, गायत्री पुरश्चरण इ. विषयी ऐकावे. ॥१०॥

दुग्धाहारी निराहारी । फळाहारी पर्णाहारी । तृणाहारी नानाहारी । कैसे ते ऐकावे ॥११॥

दूध, फळे, पाने, गवत इ. खाऊन राहणारे तपस्वी. असे अनेक प्रकारचे आहार घेणारे व काही न खाता राहणारे असतात. त्यांच्याविषयी ऐकत जावे. ॥११॥

उष्णवास जळवास । सीतवास आरण्यवास । भूगर्भ आणी आकाशवास । कैसे ते ऐकावे ॥१२॥

अग्नी, पाणी, बर्फ, जंगल, भुयार, आकाश इत्यादिकांजवळ किंवा त्यांच्यात राहणारे तपस्वी असतात. ॥१२॥

जपी तपी तामस योगी । नाना निग्रह हटयोगी । शाक्तआगम आघोरयोगी । कैसे ते ऐकावे ॥१३॥

नामजपासारखा जप करणारे, विश्वामित्रासारखे तपस्वी, दुर्वासासारखे तापट, चांगदेवासारखे योगी, एका पायावर उभे राहून तप करणारे शक्तीचे उपासक, शैवागम, प्रेतादिकांची उपासना करणारे कसे असतात ते ऐकावे. ॥१३॥

नाना मुद्रा नाना आसनें । नाना देखणीं लक्षस्थानें । पिंडज्ञानें तत्त्वज्ञानें । कैसीं तें ऐकावीं ॥१४॥

खेचरीसारख्या योगमुद्रा, पद्मासनासारखी आसने, भ्रूमध्यासारखी पाहवीत अशी लक्ष्यस्थाने (देखणी हे लक्ष्यस्थानाचे विशेषण.) 'पद पिंडाची गोठी' (सि. सि. प. = सिद्धसिद्धान्त पद्धती) व उत्तरमीमांसादी तत्त्वज्ञाने ऐकावीत. ॥१४॥

नाना पिंडाची रचना । नाना भूगोलरचना । नाना सृष्टीची रचना । कैसी ती ऐकावी ॥१५॥

मानवादी शरीरांची रचना, सूर्यमालेतील ग्रहांची वैशिष्ट्ये, जळचरादी सृष्टीची माहिती घ्यावी. ॥१५॥

चंद्र, सूर्य तारामंडळें । ग्रहमंडळे मेघमंडळे । येकवीस स्वर्गे सप्तपाताळें । कैसीं ते ऐकावी ॥१६॥

चंद्र, सूर्य, तारे, ग्रह, ढगांचे प्रकार (पाहा- Encyclopedic dictionary -Oxford) एकवीस स्वर्ग, अतलवितलादी सात पाताळ समजून घ्यावेत. ॥१६॥

ब्रह्माविष्णु महेशस्थानें । इन्द्रदेवऋषीस्थानें । वायोवरुणकुबेरस्थाने । कैसी ते ऐकावीं ॥१७॥

ब्रह्मदेव, विष्णू, शंकर, इंद्र, यमादी देव यांच्या लोकांची माहिती, मार्कडेयादी ऋषींची स्थाने, वायू, वरुण व कुबेराची स्थाने समजावून घ्यावीत. ॥१७॥

नव खंडे चौदा भुवनें । अष्ट दिग्पाळांचीं स्थाने । नाना वनें उपवनें गहनें । कैसीं ते ऐकावीं ॥१८॥

इलावृत्त, भद्राश्व इ. नवखंड, सात (अतलादि) अधोलोक व सात (स्वर्गादि) ऊर्ध्वलोक अशी चौदा भुवने. इंद्र अग्न्यादी पूर्व व अग्नेय दिशांचे स्वामी, खांडव वनासारखी वने व ऋषींच्या आश्रमांची उपवने, ॥१८॥

गण गंधर्व विद्याधर । येक्ष किन्नर नारद तुंबर । अष्ट नायका संगीतविचार । कैसा तो ऐकावा ॥१९॥

शिवगण, गंधर्व, विद्याधर, येक्ष, किन्नर, नारद, तुंबर, रंभादी अप्सरा व संगीताचा अभ्यास. ॥१९॥

रागज्ञान ताळज्ञान । नृत्यज्ञान वाद्यज्ञान । अमृतवेळ प्रसंगज्ञान । कैसें तें ऐकावें ॥२०॥

मालकंस इ. संगीतातील राग, त्रितालादी ताल, कथकादी नृत्यांचे प्रकार, रुद्रवीणेसारखी वाद्ये, घबाडादी मुहूर्त व कोणत्या प्रसंगी काय करावे इ. ऐकत जावे. ॥२०॥

चौदा विद्या चौसष्टी कळा । सामुद्रिक लक्षणें सकळ कळा । बत्तीस लक्षणें नाना कळा । कैशा त्या ऐकाव्या ॥२१॥

चौदा विद्या, (चार वेद, सहा वेदांगे, न्याय, मीमांसा, पुराण व धर्मशास्त्र), चौसष्ट कला (इतिहास, कला, वाङ्मय, भाषा, व्यवहार, स्वयंपाक, रत्नपरीक्षा इ.) ज्योतिषविषयक देहलक्षणांचे ज्ञान, महापुरुषाची बत्तीस लक्षणे (पूर्वसुकृत, सुखरूपता, शील, पराक्रम अभ्यास, शास्त्रज्ञान, सत्संग, निःसंगता, दातृत्व इ.) ॥२१॥

मंत्र मोहरे तोटके सिद्धी । नाना वल्ली नाना औषधी । धातु रसायण बुद्धी । नाडिज्ञानें ऐकावी ॥२२॥

गायत्रीसारखे मंत्र, अरिष्टनिवारक मणी, संकटनाशक तोडगे, लहान-मोठ्या सिद्धी, वेली, वनौषधी, पारा, इ. धातू, तारुण्यदायक रसायने, मंडूकादी नाडीची गती समजून घ्यावी. ॥२२॥

कोण्या दोषें कोण रोग । कोणा रोगास कोण प्रयोग । कोण्या प्रयोगास कोण योग । साधे तो ऐकावा ॥२३॥

वातादी त्रिदोषांपैकी कशाच्या वृद्धीने कोणता रोग होतो, कोणत्या रोगावर काय औषध वापरावे, कोणता प्रयोग केला असता पुत्रादी प्राप्तीचा योग संभवतो ते जाणून घ्यावे. ॥२३॥

रवरवादि कुंभपाक । नाना यातना येमलोक । सुखदुःखादि स्वर्गनर्क । कैसा तो ऐकावा ॥२४॥

रौरव व कुंभीपाकादी नरक, यमलोकातील अनेक प्रकारचे छळ, स्वर्गातील सुखे, नरकातील दुःखे जाणून घ्यावीत. ॥२४॥

कैशा नवविधा भक्ती । कैशा चतुर्विधा मुक्ती । कैसी पाविजे उत्तम गती । ऐसे हें ऐकावें ॥२५॥

नऊ भक्ती, चार मुक्ती, उत्तम गती म्हणजे काय इ. ऐकावे. ॥२५॥

पिंडब्रह्मांडाची रचना । नाना तत्त्वविवंचना । सारासारविचारणा । कैसी ते ऐकावी ॥२६॥

पिंड म्हणजे जीवाचे शरीर, ब्रह्मांड म्हणजे ईश्वराचे शरीर, छत्तीस किंवा ब्याऐंशी दृष्यसृष्टीची घटकस्वरूप तत्त्वे व सार काय व असार काय ते समजून घ्यावे. ॥२६॥

सायोज्यता मुक्ती कैसी होते । कैसें पाविजे मोक्षातें । याकारणें नाना मते । शोधित जावी ॥२७॥

सायुज्य मुक्ती व मोक्ष यांचा लाभ कसा होतो यासंबंधीची मते समजावून घ्यावीत. ॥२७॥

वेदशास्त्रें आणि पुराणें । माहावाक्याचीं विवरणें । तनुचतुष्टयनिर्णय । कैसीं ते ऐकावीं ॥२८॥

वेदांचा अर्थ समजावून सांगणारी शास्त्रे किंवा वेदरूपशास्त्रे, अठरा पुराणे, तत्त्वमस्यादी महावाक्ये, स्थूलादी चार देहांचा निरास समजून घ्यावा. ॥२८॥

ऐसें हें अवघेंचि ऐकावें । परंतु सार शोधून घ्यावें । असार तें जाणोनि त्यागावें । या नाव श्रवणभक्ती ॥२९॥

अशा प्रकारे व्यापक व बहुरंगी श्रवण करावे. त्यातील असार सोडून सार घ्यावे. हीच खरी श्रवणभक्ती होय. (वेदांताच्या तात्पर्यनिश्चयाला श्रवण म्हणतात.) ॥२९॥

सगुणांची चरित्रें ऐकावीं । कां तें निर्गुण अध्यात्में शोधावीं । श्रवणभक्तींची जाणावीं । लक्षणें ऐसीं ॥३०॥

रामकृष्णादिकांची दिव्य चरित्रे वाचावीत, ऐकावीत, सांगावीत. वेदान्तशास्त्रातील निर्गुण ब्रह्माचा ठाव घ्यावा. हीच खरी श्रवणभक्ती! ॥३०॥

सगुण देवांचीं चरित्रें । निर्गुणाचीं तत्त्वे यंत्रें । हे दोनी परम पवित्रें । ऐकत जावीं ॥३१॥

विठ्ठल, नृसिंहासारख्या देवांच्या कथा, निर्गुणांतर्गत तत्त्वचिंतन व श्रीयंत्रासारख्या यंत्रांचे रहस्य कळावे. ॥३१॥

जयंत्या उपोषणें नाना साधनें । मंत्र यंत्र जप ध्यानें । कीर्ति स्तुती स्तवनें भजनें । नानाविधें ऐकावीं ॥३२॥

कृष्णजन्म, एकादशीसारखी उपोषणे, शोडषोपचारयुक्त पूजा, विविधमंत्र, यंत्र, जप, ध्यान, भगवत्कीर्ती, स्तुती, स्तोत्रे, भजने ऐकावी. ॥३२॥

ऐसें श्रवण सगुणाचें । अध्यात्मनिरूपण निर्गुणाचें । विभक्ती सांडून भक्तीचें । मूळ शोधावें ॥३३॥

सगुणाचे श्रवण, निर्गुणाचे अध्यात्मशास्त्र यांचा अभ्यास करून द्वैताचे निर्मूलन करून भगवंताशी असलेल्या मूळच्या ऐक्याचा अनुभव घ्यावा. ॥३३॥

श्रवणभक्तीचें निरूपण । निरोपिलें असे जाण । पुढें कीर्तनभजनांचें लक्षण । बोलिलें असे ॥३४॥

येथपर्यंत श्रवणभक्तीचे स्वरूप सांगितले. पुढील समासात कीर्तन भक्ती सांगितली आहे. ॥३४॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'श्रवणभक्तिनाम' समास पहिला
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'श्रवणभक्ती' नावाचा पहिला समास समाप्त

दशक चवथा : नवविधाभक्ती

समास दुसरा : कीर्तनभक्ती

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

श्रोतीं भगवद्भजन पुसिलें । तें नवविधा प्रकारें बोलिलें । त्यांत प्रथम श्रवण निरोपिलें । दुसरें कीर्तन एका ॥१॥

श्रोत्यांनी भगवन्ताच्या भजनासंबंधी प्रश्न विचारला होता. ते नऊ प्रकारचे आहे असे सांगितले. त्यांतील पहिले श्रवण सांगून झाले. आता कीर्तन एका. ॥१॥

सगुण हरिकथा करावी । भगवत्कीर्ती वाढवावी । अखंड वैखरी वदवावी । येथायोग्य ॥२॥

सगुण हरीची कथा कीर्तनाच्या माध्यमातून सांगावी. भक्तिशास्त्राला धरून केलेल्या कीर्तनाने सतत वाणीचे तप करून भगवंताची कीर्ती सर्वत्र गावी व ती अधिकाधिक लोकांपर्यंत पोहोचवावी. ॥२॥

बहुत करावें पाठांतर । कंठी धरावें ग्रन्थांतर । भगवत्कथा निरंतर । करीत जावी ॥३॥

भगवत्चरित्रे, संतचरित्रे, संतवचने, शास्त्रवचने इत्यादी पाठ करावीत. त्यांचे शब्दार्थ व लक्ष्यार्थ तयार असावेत. अशी भगवत्कथा अथक करीत राहावी. ॥३॥

आपुलिया सुखस्वार्था । केलीच करावी हरिकथा । हरिकथेविण सर्वथा । राहोंचि नये ॥४॥

हरिकथा स्वतःच्या सुखासाठी करावी. तीच ती कथा करीत राहावी. त्यावाचून दिवसही जाऊ नये. ॥४॥

नित्य नवा हव्यास धरावा । साक्षेप अत्यंतचि करावा । हरिकीर्तनें भरावा । ब्रह्मगोळ अवघा ॥५॥

हरिकथा करण्याची संधी शोधीत राहावे. मिळालेली एकही संधी सोडू नये. सतत हरिकीर्तनाने जग दुमदुमून टाकावे. ॥५॥

मनापासून आवडी । जीवापासून अत्यंत गोडी । सदा सर्वदा तांतडी । हरिकीर्तनाची ॥६॥

हरिकथेची मनापासून आवड असावी व ती स्वतःच्या जीवाहून अधिक प्रिय वाटावी. अत्यंत उत्साहाने हरिकीर्तन करावे. ॥६॥

भगवंतास कीर्तन प्रिये । कीर्तनें समाधान होये । बहुत जनासी उपाये । हरिकीर्तनें कलयुगीं ॥७॥

स्वतः भगवंताला हरिकीर्तन फार आवडते. त्याने फार मोठ्या समाजाला अध्यात्म व भक्तिसंबंधी मार्गदर्शन मिळते. कलियुगात कीर्तनाचे अपार महत्त्व आहे. ॥७॥

विविध विचित्रें ध्यानें । वर्णावीं आळंकार भूषणें । ध्यानमूर्ति अंतःकरणें । लक्षून कथा करावी ॥८॥

विठ्ठलाचे समदृष्टीध्यान, श्रीकृष्णाचे त्रिभंगाकृती ध्यान इ. देवाची विविध ध्याने समरसतेने सांगावीत. त्याचे अलंकार, आभूषणे इत्यादींचे श्रद्धापूर्वक वर्णन करावे. जणू ती समोर असल्याप्रमाणे वर्णन असावे. ॥८॥

येश कीर्ति प्रताप महिमा । आवडीं वर्णावा परमात्मा । जेणें भगवद्भक्तांचा आत्मा । संतुष्ट होये ॥९॥

भगवंताचे कलंकशून्य यश व कीर्ती, अगाध पराक्रम व माहात्म्य अत्यन्त आवडीने सांगावे. त्यामुळे तो अत्यन्त प्रसन्न होतो. ॥९॥

कथा अन्वय लापणिका । नामघोष करताळिका । प्रसंगे बोलाव्या अनेका । धात माता नेमस्त ॥१०॥

कथेचा क्रम लक्षात ठेवून विस्तार करावा. टाळ्या वाजवून नामघोष करीत योग्य प्रसंगी वाद्यांचा ताल जुळवून तानाही घ्याव्यात. मात्र त्यांचे प्रमाण मर्यादित असावे. ॥१०॥

ताळ मृदांग हरिकीर्तन । संगीत नृत्य तान मान । नाना कथानुसंधान । तुटोचि नेदावे ॥११॥

हरिकीर्तनात टाळ व मृदुंगाची साथ असावी. काव्यरचना, नृत्य, बोलतानांसारख्या चित्तवेधक ताना यांच्या मदतीने कथांचा अनुक्रम सांभाळित श्रोत्यांना गुंग करावे. ॥११॥

करुणाकीर्तनाच्या लोटें । कथा करावी घडघडाटें । श्रोतयांचीं श्रवणपुटें । आनदें भरावीं ॥१२॥

करुणाकराचे कीर्तनात करुणरस भरभरून वाहावा. वक्त्याने खणखणीत आवाजात हरिकथेने वातावरण दणाणून टाकून श्रोत्यांचे कान तृप्त करावेत. ॥१२॥

कंप रोमांच स्फुराणें । प्रेमाश्रुसहित गाणें । देवद्वारीं लोटांगणें । नमस्कार घालावे ॥१३॥

सत्त्वगुण प्रबळ झाल्याने श्रोत्याला कंप, रोमांच व स्फुरणादिकांचा अनुभव यावा. प्रेमाने अश्रू येऊन डोळे भरावेत. कथेच्या भरात देवासमोर लोटांगणे घालावीत. ॥१३॥

पदें दोहडे श्लोक प्रबंद । धाटी मुद्रा अनेक छंद । बीरभाटिव विनोद । प्रसंगें करावे ॥१४॥

भावभक्तीने भरलेली पदे, दोहे (कबीर), श्लोक (वामन पंडित) सुबद्ध काव्यरचना (वृत्तबद्ध) छंदबद्ध असाव्यात. चेहऱ्यावर प्रसंगानुरूप भाव, वीर व हास्यादि रस असावे. ॥१४॥

नाना नवरसिक श्रृंगारिक । गद्यपद्याचें कौतुक । नाना वचनें प्रस्ताविक । शास्त्राधारें बोलावीं ॥१५॥

कथेमध्ये नवरस शृंगारासह असावा. उत्तम गद्य व पद्यात बोलत असतांना कथेच्या अनुषंगाने शास्त्राधार असलेली अनेक वचने सांगावीत. ॥१५॥

भक्तिज्ञान वैराग्यलक्षण । नीतिन्यायस्वधर्मरक्षण । साधनमार्ग अध्यात्मनिरूपण । प्रांजळ बोलावे ॥१६॥

भक्ती, ज्ञान, वैराग्य यांची लक्षणे, न्यायनीतीपूर्वक स्वधर्मरक्षण, अध्यात्मशास्त्रपूर्वक साधनापद्धती स्पष्टपणे समाजावून सांगावी. ॥१६॥

प्रसंगे हरिकथा करावी । सगुणीं सगुणकीर्ती धरावी । निर्गुणप्रसंगें वाढवावी । अध्यात्मविद्या ॥१७॥

जयंत्या, पुण्यतिथी, इ. प्रसंगी हरिकथा करावी. कीर्तनात सगुणमाहात्म्य सांगावे. प्रवचनात वेदान्तशास्त्र विस्तारपूर्वक मांडावे. ॥१७॥

पूर्वपक्ष त्यागून सिद्धांत । निरूपण करावे नेमस्त । बहुधा बोलणें अव्यावेस्त । बोलोचि नये ॥१८॥

बुद्धिभेद करणारा पूर्वपक्ष बाजूला सारून नेमकेपणाने सिद्धान्तपक्ष (अद्वैत) सांगावा. चालू विषयाला सोडून सहसा बोलूच नये. ॥१८॥

करावे वेदपारायेण । सांगावे जनासी पुराण । मायाब्रह्मीचें विवरण । साकल्य वदावे ॥१९॥

स्वतः वेदवेदान्ताचा सखोल अभ्यास करून सामान्य जनांना सगुणप्रधान पुराण सांगावे. प्रसंगी ब्रह्म व माया या अमूर्त तत्त्वांचे स्पष्टीकरण करावे. ॥१९॥

ब्राह्मण्य रक्षावे आदरें । उपासनेचीं भजनद्वारें । गुरुपरंपरा निधरिं । चळोच नेदावी ॥२०॥

ब्राह्मण्याच्या गुणसंपदेची आवश्यकता, उपासनेच्या हेतूने केलेले भजन व गुरुपरंपरेचे माहात्म्य यांना जराही धक्का न लावता कथा करावी. ॥२०॥

करावे वैराग्यरक्षण । रक्षावे ज्ञानाचें लक्षण । परम दक्ष विचक्षण । सर्वहि सांभाळी ॥२१॥

वैराग्याचे महत्त्व वारंवार सांगावे. 'आत्मज्ञान' या संकल्पनेची खोली वरचेवर लक्षात आणून घ्यावी. सावध व बुद्धिमान कथाकार हे सर्व सांभाळतो. ॥२१॥

कीर्तन ऐकता संदेह पडे । सत्य समाधान तें उडे । नीतिन्यायसाधन मोडे । ऐसें न बोलावें ॥२२॥

श्रोता घोटाळ्यात पडावा, तर्कसंगत मांडणीने सहज होणारे समाधान मोडावे, न्याय, नीती व प्रत्यक्ष साधना सुटावी असे कीर्तन नसावे. ॥२२॥

सगुणकथा या नाव कीर्तन । अद्वैत म्हणिजे निरूपण । सगुण रक्षून निर्गुण । बोलत जावे ॥२३॥

ज्यात सगुणाची कथा मुख्य असते ते कीर्तन. ज्यात शांकर अद्वैत वैदान्ताचे बारकावे असतात ते प्रवचन. मात्र सगुणाचे प्रेम व महत्त्व कमी होणार नाही याची प्रवचनात काळजी घ्यावी. ॥२३॥

असो वगृत्वाचा अधिकार । अल्पास न घडे सत्योत्तर । वक्ता पाहिजे साचार । अनुभवाचा ॥२४॥

वक्त्याचा वेदान्तशास्त्राचा सखोल व व्यापक अभ्यास असलाच पाहिजे. नाहीतर त्याला श्रोत्यांच्या शंकांचे समाधान करता येत नाही. म्हणून तो शास्त्रसंपन्न व अनुभवसंपन्न असावा. ॥२४॥

सकळ रक्षून ज्ञान सांगे । जेणे वेदज्ञा न भंगे । उत्तम सन्मार्ग लागे । प्राणीमात्रांसी ॥२५॥

न्याय, नीती, धर्म, सगुण साधना यांना दूर न सारता वेदान्त सांगितल्याने वेदांचे मनोगत सांभाळले जाते. लोक लौकिक व आध्यात्मिक सन्मार्गाला लागतात. ॥२५॥

असो हें सकळ सांडून । करावें गुणानुवादकीर्तन । या नाव भगवद्भजन । दुसरी भक्ती ॥२६॥

म्हणून कोणतीच चूक न करता कीर्तनात देवाचे यशादी गुणगान करावे. हीच दुसरी भजन भक्ती. ॥२६॥

कीर्तनें माहा दोष जाती । कीर्तनें होये उत्तम गती । कीर्तनें भगवत्प्राप्ती । येदर्थी संदेह नाही ॥२७॥

कीर्तनामुळे पापाची प्रवृत्ती नष्ट होते. मोक्षाकडे प्रवृत्ती होते व विभक्ताचा भक्त होतो हे नक्की. ॥२७॥

कीर्तनें वाचा पवित्र । कीर्तनें होय सत्यात्र । हरिकीर्तनें प्राणीमात्र । सुसिळ होती ॥२८॥

कीर्तनाने वाणी शुद्ध होते, मोक्षाचा अधिकार मिळतो. समाजात चारित्र्य व शील वाढीला लागते. ॥२८॥

कीर्तनें अवेग्रता घडे । कीर्तनें निश्चये सापडे । कीर्तनें संदेह बुडे । श्रोतयां वक्त्यांचा ॥२९॥

कीर्तनाने प्रपंच चिंतनात व्यग्र असलेले मन शांत होते. जीवनाच्या ध्येयाचा निश्चय होतो. श्रोता व वक्ता संशय विपर्यय रहित होतात. ॥२९॥

सदा सर्वदा हरिकीर्तन । ब्रह्मसुत करी आपण । तेणें नारद तोचि नारायेण । बोलिजेत आहे ॥३०॥

नारदमुनी स्वतः सतत कीर्तन करतात. म्हणून 'नारद हेच नारायण' असा निश्चय रूढ झाला. ॥३०॥

म्हणोनि कीर्तनाचा अगाध महिमा । कीर्तनें संतोषे परमात्मा । सकळ तीर्थे आणी जगदात्मा । हरिकीर्तनीं वसे ॥३१॥

कीर्तनाचे माहात्म्य अपार आहे. कीर्तनाने राम, कृष्ण, विठ्ठलादी प्रसन्न होतात. (ईश्वरकृपा होते.) व्यापक ईश्वर व सर्व तीर्थे कीर्तनातील कथेच्या माध्यमातून कीर्तनात उपस्थित असतात. (तीर्थ = तीर्थातील दैवते.) ॥३१॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'कीर्तनभक्तिनाम' समास दुसरा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'कीर्तनभक्ती' नावाचा दुसरा समास समाप्त

दशक चवथा : नवविधाभक्ती

समास तिसरा : नामस्मरणभक्ती

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

मागां निरोपिलें कीर्तन । जें सकळांस करी पावन । आतां ऐका विष्णोः स्मरण । तिसरी भक्ती ॥१॥

मागील समासात कीर्तनभक्ती सांगितली. त्यामुळे सर्वांचे अंतःकरण शुद्ध व शांत होते. आता विष्णूचे नामस्मरण ही तिसरी भक्ती होय. ॥१॥

स्मरण देवाचें करावें । अखंड नाम जपत जावें । नामस्मरणें पावावें । समाधान ॥२॥

व्यापक (विष्णू) देवाचे अखंड स्मरण करावे. त्याचे नामवाणीने जपून समाधान प्राप्त करून घ्यावे. (अंतःकरण वृत्तीचे सम्यक् आधान म्हणजे समाधान. एकाग्रतेची तृप्ती) ॥२॥

नित्य नेम प्रातःकाळीं । माध्यानकाळीं सायंकाळीं । नामस्मरण सर्वकाळीं । करीत जावें ॥३॥

ब्राह्ममुहूर्त, सकाळ, दुपार व संध्याकाळी नामजपाचा नित्यनेम करावा. नामाचा संस्कार करावा. ॥३॥

सुख दुःख उद्वेग चिंता । अथवा आनंदरूप असतां । नामस्मरणेंविण सर्वथा । राहोंच नये ॥४॥

सुख, दुःख, उद्वेग, चिंता किंवा आनंद अशा अंतःकरणाच्या कोणत्याही स्थितीत नाम मुळीच सोडू नये. सुखे व दुःखे नामाचे ठिकाणी एकरूप करावीत. ॥४॥

हरुषकाळीं विषमकाळीं । पर्वकाळीं प्रस्तावकाळीं । विश्रांतिकाळीं निद्राकाळीं । नामस्मरण करावें ॥५॥

अत्यानंद, अडचणींचे दिवस, ग्रहणासारखा पर्वकाळ, पश्चात्तापाच्या मनःस्थितीत, विश्रांतीची वेळ व झोपताना नामस्मरण करावे. ॥५॥

कोडें साकडें संकट । नाना संसारखटपट । आवस्ता लागतां चटपट । नामस्मरण करावें ॥६॥

समस्या उभी राहिली असताना, जबाबदारीमध्ये, संकटकाळी, संसारातील अनेक उलाढाली करताना व अस्वस्थ मनःस्थितीत नामस्मरण करावे. ॥६॥

चालतां बोलतां धंदा करितां । खातां जेवितां सुखी होतां । नाना उपभोग भोगितां । नाम विसरों नये ॥७॥

प्रवास, गप्पा, व्यवसाय, भोजन, न्याहारी, सुखानुभव, विषयभोग या सर्वांत नामाचा विसर पडू नये. (राम म्हणे भोगी त्यागी/कर्म न लिंपे त्या अंगी ॥ तु.॥) ॥७॥

संपत्ती अथवा विपत्ती । जैसी पडेल काळगती । नामस्मरणाची स्थिती । सांडूच नये ॥८॥

वैभव व दारिद्र्य यातील काहीही प्रारब्धानुसार मिळेल. नामाचे स्मरण हे स्वाधीन असल्याने कधीच सोडू नये. ॥८॥

वैभव सामर्थ्य आणी सत्ता । नाना पदार्थ चालता । उत्कट भाग्यश्री भोगितां । नामस्मरण सांडूं नये ॥९॥

वैभव, सामर्थ्य व सत्ता मिळून प्रचंड उलाढालीने भरलेले निर्भेळ वैभव भोगताना नाम विसरू नये. ॥९॥

आधीं आवदसा मग दसा । अथवा दसेउपरी आवदसा । प्रसंग असो भलतैसा । परंतु नाम सोडूं नये ॥१०॥

आधी दारिद्र्य व नंतर वैभव किंवा आधी वैभव व नंतर दारिद्र्य यातील काहीही झाले तरी नाम सोडू नये. ॥१०॥

नामं संकटं नासतीं । नामं विघ्नं निवारती । नामस्मरणं पाविजेती । उत्तम पदं ॥११॥

नामामुळे संकटांचा संकटपणा संपतो. नामामुळे विघ्नांचे विघ्नत्व नष्ट होते. मोक्षपद लाभते. ॥११॥

भूत पिशाच्य नाना छंद । ब्रह्मगिहो ब्राह्मणसमंध । मंत्रचळ नाना खेद । नामनिष्ठं नासतीं ॥१२॥

भूत व पिशाच्यांच्या कल्पनेने मनाचा कबजा घेतल्याने (छंद) वाटणारे भय जाते. ब्रह्मसमंध, ग्रहपीडा, चुकीच्या पद्धतीने मंत्र म्हटल्याने होणारे दुष्परिणाम ही सर्व नामाने नष्ट होतात. ॥१२॥

नामं विषबाधा हरती । नामं चेडे चेटकें नासती । नामं होये उत्तम गती । अंतकाळीं ॥१३॥

नामाने विषबाधा होत नाही. (मीरा) कोणी केलेले चेडाचेटूक परिणामशून्य होते. अखंड नामधारकाला मृत्यूनंतर सद्गती मिळते. ॥१३॥

बालपणीं तारुण्यकाळीं । कठिणकाळीं वृथाप्यकाळीं । सर्वकाळीं अंतकाळीं । नामस्मरण असावे ॥१४॥

बालवय, तारुण्य, आजार किंवा अडचणींचा कठीण काळ, वृद्धत्व, अंतकाळ इ. सर्वकाळी नाम घ्यावे. ॥१४॥

नामाचा महिमा जाणे शंकर । जना उपदेसी विश्वेश्वर । वाराणसी मुक्तिक्षेत्र । रामनामंकरूनी ॥१५॥

भ. शंकर रामनामाचे माहात्म्य जाणतात. (त्यामुळेच हलाहल कंठात थोपवून धरण्याचे सामर्थ्य त्यांना मिळाले.) ते माहात्म्य ते सर्वाना सांगतात. काशीला मोक्षदायक क्षेत्राचा दर्जा रामनामानेच प्राप्त झाला. ॥१५॥

उफराट्या नामासाठीं । वाल्मिक तरला उठाउठी । भविष्य वदला शतकोटी । चरित्र रघुनाथाचें ॥१६॥

‘मरा मरा’ असे उलटे रामनाम घेऊन वाल्मीकी तरला. श्रीरामाचे शतकोटी श्लोकांचे चरित्र त्याने अवतारापूर्वीच लिहून ठेवले. ॥१६॥

हरिनामं प्रल्हाद तरला । नाना आघातापासून सुटला । नारायणनामं पावन जाला । अजामेळ ॥१७॥

कड्यावरून ढकलण्यासारख्या शिक्षेतून प्रल्हाद नामामुळेच बचावला. अजामीळाने मृत्यूच्या वेळी ‘नारायण’ या नामाचा अभावितपणे उच्चार केला तरी तो उद्धरून गेला. ॥१७॥

नामं पाषाण तरले । असंख्यात भक्त उद्धरले । माहा पापी तेचि जाले । परम पवित्र ॥१८॥

सेतू बांधताना ‘राम’ हे नाम लिहिलेले दगड पाण्यावर तरंगले. असंख्य भक्तांचा उद्धार नामाने झाला. महापापी असलेले पावन झाले. (वाल्या) ॥१८॥

परमेश्वराची अनंत नामें । स्मरतां तरिजे नित्यनेमं । नामस्मरण करितां येमं । बाधिजेना ॥१९॥

परमेश्वराची हजार नामे आहेत. (विष्णुसहस्रनाम) नित्यनेमाने त्यांचे स्मरण केले असता जन्म-मरणातून सुटका होते. ॥१९॥

सहस्रा नामामध्यें कोणी येक । म्हणतां होतसे सार्थक । नाम स्मरतां पुण्यश्लोक । होईजे स्वये ॥२०॥

हजार नामांपैकी एकाचे स्मरण केले तरी मोक्ष मिळून नामधारक स्वतः पुण्यरूप होतो. (पवित्र तो देह, वाणी पुण्यवन्त । जो वदे अच्युत सर्वकाळ ॥तुका.) ॥२०॥

कांहींच न करूनि प्राणी । रामनाम जपे वाणी । तेणें संतुष्ट चक्रपाणी । भक्तांलागीं सांभाळी ॥२१॥

इतर कोणतीच साधना न करता केवळ नामसाधनेने भगवंत संतुष्ट होऊन भक्ताला सांभाळतात. ॥२१॥

नाम स्मरे निरंतर । तें जाणावें पुण्यशरीर । माहा दोषांचे गिरिवर । रामनामं नासती ॥ २२ ॥

अखंड नामसाधना करणाऱ्या जीवाचे शरीरसुद्धा पुण्यरूप होते. नामनिष्ठेने पापांचे डोंगर नष्ट होतात. ॥२२॥

अगाध महिमा न वचे वदला । नामें बहुत जन उद्धरला । हळहळापासून सुटला । प्रत्यक्ष चंद्रमौळी ॥ २३ ॥

नामाचा महिमा अपार असून तो सांगण्याचा प्रयत्न केला. नामाने असंख्य भक्त तरून गेले. प्रत्यक्ष भ. शंकरांची हलाहलाच्या विषापासून नामाने सुटका झाली. ॥२३॥

चहुं वर्णा नामाधिकार । नामीं नाहीं लहानथोर । जड मूढ पैलपार । पावती नामें ॥ २४ ॥

चारी वर्णाना नामसाधनेचा अधिकार आहे. (कुळ गोत्र वर्ण । हे अवघेचि अकारण ॥ज्ञाने. ॥) नामसाधनेला लौकिकातील लहानमोठेपणाचा अडसर नाही. अशिक्षित व अडाणी नामाने भवसागर तरून जातात. ॥२४॥

म्हणून नाम अखंड स्मरावे । रूप मनीं आठवावें । तिसरी भक्ती स्वभावे । निरोपिली ॥ २५ ॥

म्हणून चित्तात रूपाचे स्मरण ठेवून नामसाधना करावी. (तुझे रूप चित्ती राहो । मुखी तुझे नाम ॥तुका. ॥) अशी ही तिसरी भक्ती आहे. ॥२५॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'नामस्मरणभक्तिनाम' समास तिसरा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'नामस्मरणभक्ती' नावाचा तिसरा समास समाप्त.

दशक चवथा : नवविधाभक्ती

समास चवथा : पादसेवनभक्ती

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

मागां जालें निरूपण । नामस्मरणार्चें लक्षण । आतां ऐका पादसेवन । चौथी भक्ती ॥१॥

मागील समासात नामस्मरण भक्ती सांगितली. आता चौथ्या पादसेवन भक्तीची लक्षणे ऐका. ॥१॥

पादसेवन तेंचि जाणावें । कायावाचामनोभावें । सद्गुरुचे पाय सेवावे । सद्गतिकारणें ॥२॥

श्रीगुरूंची शरीर, मन व वाणीने निष्ठापूर्वक व चरणसेवापूर्वक सेवा करून मोक्ष मिळवावा. हेच पादसेवन भक्तीचे स्वरूप आहे. 'चरण सेवा' हे अहंकारविरहित सेवेचे प्रतीक आहे. (तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया'-गीता) ॥२॥

या नाव पादसेवन । सद्गुरुपदीं अनन्यपण । निरसावया जन्ममरण । यातायाती ॥३॥

श्रीगुरूंच्या ठिकाणी अनन्यशरणाता असावी. जीवनात आपली कर्तव्ये चोख करीत असताना जे घडेल ते श्रीगुरूंच्या इच्छेने घडते, असा निश्चय असावा. जन्ममरणाच्या येरझारातून कायमपणे सुटण्याचा हा एकमेव मार्ग आहे. ॥३॥

सद्गुरुकृपेविण कांहीं । भवतरणोपाव तों नाहीं । याकारणें लवलाहीं । सद्गुरुपाय सेवावे ॥४॥

श्रीगुरुकृपा झाल्याशिवाय संसार तरून जाण्याचा दुसरा मार्ग नाही. म्हणून त्यांची तत्परतेने सेवा करावी. ॥४॥

सद्वस्तु दाखवी सद्गुरु । सकळ सारासारविचारु । परब्रह्माचा निर्धारु । अंतरीं बाणे ॥५॥

सद्गुरु जणू परब्रह्माचे तळहातावरील आवळ्याप्रमाणे दर्शन घडवितात. असार माया व सार ब्रह्म यांचा स्पष्ट निवाडा करून ब्रह्माविषयी कोणतीही शंका न राहून त्याच्या स्वरूपाचा निश्चय करून देतात. ॥५॥

जे वस्तु दृष्टीस दिसेना । आणी मनास तेहि भासेना । संगत्यागेंविण ये ना । अनुभवासी ॥६॥

पाच ज्ञानेंद्रिये व अंतःकरणाने ब्रह्म अनुभवाला येत नाही. देह व जगताचा 'मी व माझे' असा संग सोडल्याशिवाय ब्रह्मानुभव येत नाही. ॥६॥

अनुभव घेतां संगत्याग नसे । संगत्यागें अनुभव न दिसे । हे अनुभवीयासीच भासे । येरां गथागोवी ॥७॥

ब्रह्मानुभव आल्यावर त्याग करण्यासाठी संग्याचे पदार्थ उरत नाहीत! पण त्या पदार्थांचा (देह व जग) संग सोडल्याशिवाय ब्रह्मानुभव येत नाही!! हे विचित्र बोलणे अनुभव घेतलेल्यालाच कळते. इतरांना ते गौडबंगालच वाटते. देहाचा 'मी देह' असा तादात्म्यसंबंध सोडल्याशिवाय 'मी ब्रह्म' असा अनुभव येत नाही. 'मी ब्रह्म' असा अनुभव आल्यावर संबंध सोडण्यासाठी देहच सत्यत्वाने शिल्लक राहत नाही. बाधित होतो. ॥७॥

संगत्याग आणी निवेदन । विदेहस्थिती अलिप्तपण । सहजस्थिती उन्मनी विज्ञान । हे सप्तहि येकरूप ॥८॥

संगत्याग, आत्मनिवेदन, विदेहमुक्ती, अलिप्तता, सहजावस्था, उन्मनी व विज्ञान या साती शब्दांचे तात्पर्य एकच आहे. उदा. ज्या मायिक जीवाचा त्याग करायचा त्याचेच आत्मस्वरूपात विलीनीकरण करायचे. ते झाल्यावर जी मुक्ती मिळते तीच जीवभाव व देहतादात्म्यरहित मुक्ती. ॥८॥

याहिवेगळीं नामाभिधानें । समाधानाचीं संकेतवचनें । सकळ कांहीं पादसेवनें । उमजों लागें ॥१॥

कैवल्यासारखे इतर शब्दही त्याचेच अधिक स्पष्टीकरण देऊन समाधान देतात. हे सर्व गूढ पादसेवन भक्तीने उकलू लागते. ॥१॥

वेद वेदगर्भ वेदांत । सिद्ध सिद्धभावगर्भ सिद्धांत । अनुभव अनुर्वाच्य धादांत । सत्य वस्तु ॥१०॥

त्रिकांडात्मक वेदांचा वेदान्त हा गर्भ म्हणजे अत्यंत आतील भाग आहे. सिद्धांचा सिद्धभाव हा जीव ब्रह्मैक्याच्या सिद्धान्ताचा खरा आशय आहे. जीवब्रह्मैक्य हा वेदान्ताचा मुख्य सिद्धान्त आहे. हा ऐक्यानुभव हेच सत्य वस्तूचे म्हणजे ब्रह्माचे स्वरूप असून तो अनुभव शब्दाने न सांगण्यासारखा (अनिर्वाच्य) व प्रत्यक्ष (धादांत) असतो. ॥१०॥

बहुधा अनुभवाचीं आंगें । सकळ कळती संतसंगें । चौथे भक्तीचे प्रसंगें । गौप्य तें प्रगटे ॥११॥

असे अनुभवाचे पैलू संतांच्या सहवासाने कळतात. पादसेवन भक्तीने गहन गूढ तत्त्व उलगडत जाते. ॥११॥

प्रगट वसोनि नसे । गोप्य असोनि भासे । भासाअभासाहून अनारिसे । गुरुगम्य मार्ग ॥१२॥

सर्वत्र भरून राहिलेले असून ज्ञानेंद्रियांना कळत नाही. गुप्त असून अनुभवाला येते. कळणे व न कळणे अशा दोन्हीत न सापडणारे तत्त्व श्रीगुरूंच्या उपदेशाने लक्षात येते. (जाणीव नेणीव भगवन्ती नाही-हरिपाठ) ॥१२॥

मार्ग होये परी अंतरिक्ष । जेथें सर्वहि पूर्वपक्ष । पाहों जातां अलक्ष । लक्षवेना ॥१३॥

ब्रह्मानुभव ही अंतर्यात्रा आहे. ब्रह्म सोडून बाकी सर्व अनात्म वस्तूंचा निरासच करावा लागतो. ब्रह्म 'लक्ष्य' नाही. नित्यप्राप्त आहे. म्हणून त्याला ध्येयाचा दर्जा नाही. ते अलक्ष्य आहे. ॥१३॥

लक्षें जयासी लक्षावें । ध्यानें जयासी ध्यावें । तें गे तेंचि आपण व्हावें । त्रिविधा प्रचिती ॥१४॥

त्याला लक्ष्य किंवा ध्येय करण्याचा प्रयत्न करण्यासाठी त्राटकासारखे किंवा सोऽहं सारखे साधन करणारा साधक तोच होतो! वेदान्त, श्रीगुरूंचा उपदेश व स्वानुभव या तिन्हींचे सांगणे तेच असून अनुभव सारखाच येतो. ॥१४॥

असो हीं अनुभवाची द्वारें । कळतीं सारासारविचारे । सत्संगें करून सत्योत्तरें । प्रत्ययासि येती ॥१५॥

एकूण हा सगळा अनुभव घेण्याचा प्रांत आहे. सार ब्रह्म व असार मायेच्या चिंतनाने अनुभवाचा मार्ग सापडतो. श्रीगुरूंकडून मिळणाऱ्या यथार्थ उपदेशाने अनुभव येतो. ॥१५॥

सत्य पाहातां नाही असत्य । असत्य पाहातां नाही सत्य । सत्याअसत्याचें कृत्य । पाहाणारापासीं ॥१६॥

ब्रह्मरूप सत्याचा अनुभव येताच मायिक जगत् मावळते. मायिक जगतात सत्यत्व बुद्धीने रमल्यास सत्य ब्रह्माचा अनुभव येत नाही. म्हणून सत्य व असत्याचा निवाडा पाहणाऱ्यानेच करायचा असतो. ॥१६॥

पाहाणार पाहाणें जया लागलें । तें तद्रूपत्वे प्राप्त जालें । तरी मग जाणावें बाणलें । समाधान ॥१७॥

पाहणारा व पाहणे आत्मस्वरूपात हरवून गेल्यानंतरच्या अनुभवातच खरे समाधान आहे. ॥१७॥

नाना समाधानें पाहतां । बाणतीं सद्गुरु करितां । सद्गुरुविण सर्वथा । सन्मार्ग नसे ॥१८॥

सर्व साधनांचे सार्थक गुरुकृपेनेच होते. त्यामुळेच ती साधकाला आत्मसात होतात. सद्गुरुवाचून मोक्ष मार्गाची वाटचाल शक्य नाही. ॥१८॥

प्रयोग साधनें सायास । नाना साक्षेपें विद्याभ्यास । अभ्यासें कांहीं गुरुगम्यास । पाविजेत नाहीं ॥१९॥

प्राणायामादी प्रयोग, नाना प्रकारची व्रतादी साधने, प्रयत्नपूर्वक केलेला वेदान्ताचा अभ्यास इत्यादिकांनी श्रीगुरूंच्या कृपेनेच प्राप्त होणाऱ्या मुक्तीचा लाभ कधीच होत नाही. ॥१९॥

जें अभ्यासें अभ्यासितां न ये । जें साधनें असाध्य होये । तें हें सद्गुरुविण काये । उमजों जाणे ॥२०॥

ज्याचा अध्ययनाने थांगपत्ता लागत नाही व जे कोणत्याही साधनाचे साध्य नाही, त्याचे वर्म श्रीगुरूंवाचून

कोणाकडूनच समजत नाही. ॥२०॥

याकारणें ज्ञानमार्ग । कळाया धरावा सत्संग । सत्संगेंविण प्रसंग । बोलोंचि नये ॥२१॥

यासाठी ज्ञानमार्गी साधकाने मार्गाचे स्वरूप कळण्यासाठी सद्गुरुसंग करावा. त्याशिवाय आत्मज्ञानाची गोष्टसुद्धा काढू नये. ॥२१॥

सेवावे सद्गुरुचे चरण । या नांव पादसेवन । चौथे भक्तीचें लक्षण । ते हें निरोपिलें ॥२२॥

श्रीगुरूंच्या चरणांची सेवा हेच चौथ्या भक्तीचे लक्षण आता सांगितले. ॥२२॥

देव ब्राह्मण माहानुभाव । सत्पात्र भजनाचें ठाव । ऐसिये ठाई सद्भाव । दृढ धरावा ॥२३॥

त्यांचेबरोबरच भूदेव ब्राह्मण, श्रीगुरूंच्या योग्यतेचे संत, अशा सत्पात्रांची दृढ भाव धरून सेवा करावी. ॥२३॥

हें प्रवृत्तीचें बोलणें । बोलिलें रक्षाय कारणें । परंतु सद्गुरुपाय सेवणें । या नाव पादसेवन ॥२४॥

हे सांगणे परंपरेचे रक्षण करण्यासाठी सांगितले. (पहा. तैत्तिरीय) परंतु आपल्या श्रीगुरूंची सर्वभावे सेवा करणे हीच चौथी भक्ती होय. ॥२४॥

पादसेवन चौथी भक्ती । पावन करितसे त्रिजगती । जयेकरितां सायोज्यमुक्ती । साधकास होये ॥२५॥

या चौथ्या पादसेवन भक्तीने भक्त तिन्ही लोकांत पावन ठरतो व त्याला जीवन्मुक्ती लाभते. ॥२५॥

म्हणौनि थोराहूनि थोर । चौथे भक्तीचा निर्धार । जयेकरितां पैलपार । बहुत प्राणी पावती ॥२६॥

म्हणून ही चौथी भक्ती सर्व भक्तीत श्रेष्ठ असून साधक तिच्यामुळे मायासमुद्र पार करतात. ॥२६॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'पादसेवनभक्तिनाम' समास चवथा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'पादसेवनभक्ती' नावाचा चवथा समास समाप्त.

दशक चवथा : नवविधाभक्ती

समास पाचवा : अर्चनभक्ती

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

मागां जालें निरूपण । चौथे भक्तीचें लक्षण । आतां ऐका सावधान । पांचवी भक्ती ॥१॥

मागील समासात चौथी भक्ती सांगितली. आता लक्ष देऊन पाचवी भक्ती ऐका. ॥१॥

पाचवी भक्ती तें आर्चन । आर्चन म्हणजे देवतार्चन । शास्त्रोक्त पूजाविधान । केलें पाहिजे ॥२॥

अर्चन या पाचव्या भक्तीत देवाची शोडषोपचारयुक्त पूजा केली पाहिजे. ॥२॥

नाना आसनें उपकर्णे । वस्त्रें आळंकार भूषणें । मानसपूजा मूर्तिध्यानें । या नांव पांचवी भक्ती ॥३॥

देवाला सुंदर आसने, पूजेची भांडी, वस्त्रे, दागिने, आभूषणे अर्पण करावीत. देवाची मानसपूजा करून मूर्तीच्या रूपाचे ध्यान करावे. हीच पाचवी भक्ती. ॥३॥

देवब्राह्मण अग्नीपूजन । साधूसंत अतीतपूजन । इतिमहानुभावगाइत्रीपूजन । या नांव पांचवी भक्ती ॥४॥

देव, अग्नी, ब्राह्मण, साधू, संत, अतिथी, संन्यासी, पूजनीय व्यक्ती व गाय यांची विधिवत् पूजा करावी. ॥४॥

धातुपाषाणमृत्तिकापूजन । चित्रलेपसत्पात्रपूजन । आपले गृहीचें देवतार्चन । या नांव पांचवी भक्ती ॥५॥

तांब्यासारखे धातू, काळा पत्थर व माती यांच्या मूर्तीची पूजा करावी. सत्पात्रांच्या चरणांवर शंखचक्रादी रंगवून त्यांची पूजा करावी. घरातील देवांची नियमाने पूजा करणे म्हणजे अर्चन भक्ती. ॥५॥

सीळा सप्तांकित नवांकित । शालिग्राम शकलें चक्रांकित । लिंगें सूर्यकांत सोमकांत । बाण तांदळे नर्बदे ॥६॥

सात किंवा नऊ आडव्या रेषा असलेले गुळगुळीत दगड, चक्रे असलेले पूर्ण वा अपूर्ण शालिग्राम, सूर्यकान्त व चंद्रकान्त मणी, बाण, शेंदूर लावलेल्या ओळखू न येणाऱ्या मूर्ती, नर्मदेचे गोटे इ. पूजावेत. ॥६॥

भैरव भगवती मल्लारी । मुंज्या नृसिंह बनशंकरी । नाग नाणी नानापरी । पंचायेत्नपूजा ॥७॥

बटुक भैरव, देवी भगवती, खंडोबा, मुंजोबा, नृसिंह, बनशंकरी (बदामी), नाग, शिक्के व रामादी पंचायतनांची पूजा करावी. ॥७॥

गणेशशारदाविठलमूर्ती । रंगनाथजगन्नाथतांडवमूर्ती । श्रीरंगहनुमंतगरुडमूर्ती । देवतार्चनी पूजाव्या ॥८॥

गणपती, शारदा, श्रीविठ्ठल, रंगनाथ, जगन्नाथ, तांडवनृत्य करणारे श्रीशंकर, श्रीरंग, हनुमान, गरुड इत्यादींची पूजा करावी. ॥८॥

मत्स्यकूर्मवहावमूर्ती । नृसिंहवामनभार्गवमूर्ती । रामकृष्णहयग्रीवमूर्ती । देवतार्चनी पूजाव्या ॥९॥

मत्स्य, वराह, कूर्म, नृसिंह, वामन, परशुराम, राम, कृष्ण व हयग्रीव या अवतारमूर्तींची पूजा करावी. (हयग्रीव = घोड्याची मान.) ॥९॥

**केशवनारायणमाधवमूर्ती । गोविंदविष्णुमदसूदनमूर्ती । त्रिविक्रमवामनश्रीधरमूर्ती । रुषीकेश पद्मनाभि
॥१०॥**

केशव, नारायण, माधव, गोविंद, विष्णु, मधुसूदन, त्रिविक्रम, वामन, श्रीधर, हृषिकेश, पद्मनाभ इ. विष्णुमूर्तीची पूजा करावी. ॥१०॥

**दामोदरसंकर्षणवासुदेवमूर्ती । प्रद्युम्नअनुरधपुरुषोत्तम मूर्ती । अधोक्षजनारसिंहअच्युतमूर्ती । जनार्दन
आणि उपेंद्र ॥११॥**

दामोदरापासून उपेंद्रापर्यंत सर्व विष्णुमूर्तीची पूजा करावी. ॥११॥

**हरिहरांच्या अनंत मूर्ती । भगवंतजगदात्माजगदीशमूर्ती । शिवशक्तीच्या बहुधा मूर्ती । देवतार्चनी पूजाव्या
॥१२॥**

श्रीविष्णु व शंकराच्या अवतारांच्या मूर्ती, जगाचा आत्मा असलेल्या जगदीशाची मूर्ती, शिवपार्वतीच्या मूर्तीची पूजा करावी. ॥१२॥

**अश्वत्थनारायेण सूर्यनारायेण । लक्ष्मीनारायेण त्रिमल्लनारायेण । श्रीहरीनारायण आदिनारायण ।
शेषशाई परमात्मा ॥१३॥**

अश्वत्थ, लक्ष्मी, श्रीमल्ल, हरी यांच्याशी निगडित आदिनारायणाची व सूर्यनारायण व शेषावर पडलेल्या श्रीविष्णूची (मूर्ती) पूजा करावी. ॥१३॥

ऐश्या परमेश्वराच्या मूर्ती । पाहों जातां उदंड असती । त्यांचे आर्चन करावें भक्ती । पांचवी ऐसी ॥१४॥

अशा कित्येक मूर्तीची परमेश्वरभावाने पूजा करणे हीच पाचवी भक्ती. ॥१४॥

याहि वेगळे कुळधर्म । सोडूं नये अनुक्रम । उत्तम अथवा मध्यम । करीत जावें ॥१५॥

याशिवाय कुळधर्माची चालत आलेली परंपरा उत्तम रीतीने किंवा मध्यम रीतीने सांभाळावी. ॥१५॥

जाखमाता मायराणी । बाळा बगुळा मानविणी । पूजा मांगिणी जोगिणी । कुळधर्मे करावीं ॥१६॥

जाखादेवी, मायराणी, बाळा, बगुळा, मानविणी, मांगिणी, जोगिणी इ. हलके कुळधर्मही करावेत. ॥१६॥

नाना तीर्था क्षेत्रांस जावें । तेथें त्या देवांचें पूजन करावें । नाना उपचारी आर्चावें । परमेश्वरासी ॥१७॥

अनेक तीर्थक्षेत्रांच्या यात्रा करून तेथील त्या त्या दैवतांची रूढीनुसार पूजा करावी. परमेश्वर एकच आहे, असा भाव धरून पूजा करावी. ॥१७॥

पंचामृतें गंधाक्षतें । पुष्पें परिमळद्रव्यें बहुतें । धूपदीप असंख्यातें । नीरांजनें कर्पूराचीं ॥१८॥

पंचामृत, गंधाक्षता, फुले, चंदनादी सुगंधी द्रव्ये, धूप, दिवे, कापराची निरांजने अर्पण करावीत. ॥१८॥

नाना खाद्य नैवेद्य सुंदर । नाना फळें तांबोलप्रकार । दक्षिणा नाना आळंकार । दिव्यांबरें वनमाळा ॥१९॥

अनेक खाद्यपदार्थांचे रुचकर नैवेद्य, फळे, विडे, दक्षिणा, दागिने, वस्त्रे, व वनमाळा अर्पाव्यात. ॥१९॥

सिबिका छत्रें सुखासनें । माहि मेघडंब्रें सूर्यापानें । दिंड्या पताका निशाणें । टाळ घोळ मृदांग ॥२०॥

पालखी, छत्र, आसन, उंच छत्री, अबदागिरी, वाद्ये, पताका, निशाणे, ढोल, मृदुंग. ॥२०॥

नाना वाद्यें नाना उत्साव । नाना भक्तसमुदाव । गाती हरिदास सद्भाव । लागला भगवंती ॥२१॥

हरिदास भक्तांचे अनेक गट अनेक प्रकारची वाद्ये वाजवून नाना प्रकारच्या उत्सवांत सद्भावाने भगवंताचे भजन करतात. ॥२१॥

वापी कूप सरोवरें । नाना देवाळयें सिखरें । राजांगणें मनोहरें । वृंदावनें भुयरीं ॥२२॥

मंदिरासाठी विहीर, आड, तलाव करावेत. नवीन देवळे, शिखरे, सुंदर पटांगणे, वृंदावने व भुयारे करावीत. ॥२२॥

मठ मंड्या धर्मशाळा । देवद्वारीं पडशाळा । नाना उपकर्णे नक्षत्रमाळा । नाना वस्त्र सामग्री ॥२३॥

नवे मठ, देवळासमोर सभामंडप, जवळ धर्मशाळा, ओवऱ्या, भांडी, ताटे, आराशीचे साहित्य व झालरी इ. द्यावेत. ॥२३॥

नाना पडदे मंडप चांदोवे । नाना रत्नघोष लोंबती बरवे । नाना देवाळई समर्पावे । हस्थी घोडे शक्कटें ॥२४॥

पडदे, मंडपाची सामुग्री, रत्नांच्या सुंदर माळा, अनेक देवळांना हत्ती, घोडे, गाड्या द्याव्यात. ॥२४॥

आळंकार आणी आळंकारपात्रें । द्रव्य आणी द्रव्यपात्रे । अन्नोदक आणी अन्नोदकपात्रे । नाना प्रकारीची ॥२५॥

दागिने व दागिन्यांच्या पेट्या, पैसे व तिजोरी, धान्य, पाणी व त्यासाठी भांडी द्यावीत. ॥२५॥

वनें उपवनें पुष्पवाटिका । तापस्यांच्या पर्णकुटिका । ऐसी पूजा जगन्नायका । येथासांग समर्पावीं ॥२६॥

जागोजागी वृक्ष लावावेत, उपवने व फळांच्या बागा कराव्यात. तपस्व्यांना पर्णकुटी बांधून द्याव्यात. अशी जगन्नाथाची व्यवस्थित पूजा करावी. ॥२६॥

शुक शारिका मयोरें । बदकें चक्रवाकें चकोरें । कोकिळा चितळें सामरें । देवाळई समर्पावीं ॥२७॥

पोपट, साळुंक्या, मोर, बदक, चक्रवाक, चकोर, कोकिळा, हरिण, सांबर इ. देवळांच्या बागेत व तलावात सोडावेत. ॥२७॥

सुगंधमृगें आणि मार्जरें । गाई म्हैसी वृषभ वानरें । नाना पदार्थ आणि लेकरें । देवाळई समर्पावीं ॥२८॥

कस्तुरीमृग, मांजरे, गाई, म्हशी, बैल, माकडे किंवा त्यांची पिले देवाला अर्पण करावीत. ॥२८॥

काया वाचा आणि मनें । चित्तें वित्तें जीवें प्राणें । सद्भावें भगवंत आर्चनें । या नाव आर्चनभक्ती ॥२९॥

शरीर, वाणी, मन, चित्त, संपत्ती, स्वतःचा जीव व प्राण भगवंताला समर्पित ठेवणे हीच अर्चन भक्ती होय. ॥२९॥

ऐसेचि सद्गुरुचें भजन । करून असावें अनन्य । या नाव भगवद्भजन । पांचवी भक्ती ॥३०॥

सद्गुरूंची वरील प्रकारे भक्ती करावी व त्यांना अनन्यशरण असावे. हीच पाचवी भक्ती. ॥३०॥

ऐसी पूजा न घडे बरवी । तरी मानसपूजा करावी । मानसपूजा अगत्य व्हावी । परमेश्वरासी ॥३१॥

अशी व इतकी पूजा प्रतिकूल परिस्थितीमुळे शक्य नसेल तर परमेश्वराची मानसपूजा अवश्य करावी. ती तरी सोडू नये. ॥३१॥

मनं भगवंतास पूजावें । कल्पून सर्वहि समर्पावें । मानसपूजेचें जाणावें । लक्षण ऐसें ॥३२॥

केवळ मनाने अनेक पदार्थांची कल्पना करून ते सर्व पदार्थ अर्पण करून भगवंताची पूजा करणे हीच मानस पूजा. ॥३२॥

जे जे आपणांस पाहिजे । ते ते कल्पून वाहिजे । येणे प्रकारे कीजे । मानसपूजा ॥३३॥

आपल्या कल्पनेला जेवढा वाव देता येईल तेवढा देऊन त्या कल्पनेच्या भरारीतील भव्यदिव्य पदार्थांनी मानसपूजा करावी. ॥३३॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'अर्चनभक्तीनाम' समास पाचवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'अर्चनभक्ती' नावाचा पाचवा समास समाप्त

दशक चवथा : नवविधाभक्ती

समास सहावा : वंदनभक्ती

॥ श्रीराम समर्थ ॥

मागां जालें निरूपण । पाचवे भक्तीचें लक्षण । आतां ऐका सावधान । साहावी भक्ती ॥१॥

मागील समासात पाचवी भक्ती सांगितली. आता सहाव्या भक्तीचे लक्षण लक्ष देऊन ऐका. ॥१॥

साहावी भक्ती तें वंदन । करावें देवासी नमन । संत साधु आणी सज्जन । नमस्कारीत जावे ॥२॥

‘वंदन’ ही सहावी भक्ती. संत, साधू, सज्जन व देव यांना नमस्कार करीत जावे. ॥२॥

सूर्यास करावे नमस्कार । देवासि करावे नमस्कार । सद्गुरुस करावे नमस्कार । साष्टांग भावें ॥३॥

सूर्य, देव व सद्गुरू यांना गुडघे, खांदे, छाती इ. शरीराची आठ अंगे जमिनीला टेकून नमस्कार करावा. ॥३॥

साष्टांग नमस्कारास अधिकारु । नाना प्रतिमा देवगुरु । अन्यत्र नमनाचा विचारु । अधिकारें करावा ॥४॥

देवांच्या मूर्ती व सद्गुरू यांनाच साष्टांग नमस्कार करावा. इतरांना रीतीरिवाजाप्रमाणे वंदन करावे. ॥४॥

छपन्न कोटी वसुमती । मधें विष्णूमूर्ती असती । तयांस नमस्कार प्रीती । साष्टांग घालावे. ॥५॥

पृथ्वीचा परीघ छपन्न कोटी कोस आहे. त्यात श्रीविष्णूच्या अनंत मूर्ती आहेत. त्यांना नमस्कार करावे. (योजन = ४ कोस. कोस = साधारण १५ कि.मी.) ॥५॥

पशुपति श्रीपति आणी गभस्ती । यांच्या दर्शनें दोष जाती । तैसाचि नमावा मारुती । नित्य नेमें विशेष ॥६॥

भ. शंकर, श्रीविष्णू व सूर्यनारायण यांच्या दर्शनाने अनंत पापे नष्ट होतात. श्रीहनुमंताचे विशेष करून नियमाने दर्शन घ्यावे. ॥६॥

श्लोक ॥ शंकरः शेषशायी च मार्तंडो मारुतिस्तथा । एतेषां दर्शनं पुण्यं नित्यनेमे विशेषतः ॥१॥

शंकर, शेषावर पडलेले श्रीविष्णू, सूर्य, हनुमन्त ह्यांचे नित्यनेमाने दर्शन घेतले असतां विशेष पुण्य मिळते.

भक्त ज्ञानी आणी वीतरागी । माहानुभाव तापसी योगी । सत्यात्रें देखोनि वेगी । नमस्कार घालावे ॥७॥

देवाचे भक्त, आत्मवेत्ते, संन्यस्त, महात्मे, तपस्वी, योगी, इ. अधिकारी पाहून त्यांना संकोच न करता नमस्कार करावा. ॥७॥

वेदज्ञ शास्त्रज्ञ आणी सर्वज्ञ । पंडित पुराणिक आणी विद्वज्जन । याज्ञिक वैदिक पवित्रजन । नमस्कारीत जावे ॥८॥

वेदवेत्ते, धर्मादी शास्त्रवेत्ते, अनेक विषयांत पारंगत पंडित, पुराणिक, विद्वान, याज्ञिक, वैदिक व चारित्र्यवान या सर्वांना नमस्कार करावा. ॥८॥

जेथे दिसती विशेष गुण । तें सद्गुरुचें अधिष्ठान । याकारणें तयासी नमन । अत्यादरें करावें ॥९॥

जेथे काही भव्यदिव्य दिसेल तेथे श्रीगुरूंचे अधिष्ठान असते. (पहा-विभूति योग. गीता.) म्हणून अशा व्यक्तींना

आदराने नमस्कार करावा. ॥१॥

गणेश शारदा नाना शक्ती । हरिहरांच्या अवतारमूर्ती । नाना देव सांगों किती । पृथकाकारें ॥१०॥

गणेश, शारदा, अनेक प्रकारच्या शक्तिदेवता, हरिहरांच्या अवतारमूर्ती अशा अनेक देवदेवतांबद्दल कितीही सांगितले तरी अपुरेच पडेल. ॥१०॥

सर्व देवांस नमस्कारिलें । तें येका भगवंतास पावलें । येदर्थीं येक वचन बोलिलें । आहे, तें ऐका ॥११॥

कोणत्याही देवाला केलेला नमस्कार एका भगवंतालाच पोहोचतो. त्याचे प्रमाण ऐका. ॥११॥

श्लोक

आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् । सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रतिगच्छति ॥१॥ (अर्थ सरळ आहे.)

याकारणें सर्व देवांसीं । नमस्कारावें अत्यादरेंसीं । अधिष्ठान मानितां, देवांसी । परम सौख्य वाटे ॥१२॥

म्हणून सर्व देवांना तेवढ्याच श्रद्धेने नमस्कार करावा. त्यांना असलेले भगवंताचे अधिष्ठान लक्षात घेतले की अतिशय समाधान वाटते. ॥१२॥

देव देवाचीं अधिष्ठानें । सप्तात्रें सद्गुरुंचीं स्थानें । याकारणें नमस्कार करणें । उभय मार्गी ॥१३॥

देवांना भगवंताचे व सज्जनांना श्रीगुरूंचे अधिष्ठान असल्यामुळे देव व सज्जन यांना न चुकता नमस्कार करावा. ॥१३॥

नमस्कारें लीनता घडे । नमस्कारें विकल्प मोडे । नमस्कारें सख्य घडे । नाना सत्यात्रासीं ॥१४॥

नमस्कारामुळे नम्रता व्यक्त होते, दुरावा दूर होतो व अनेक क्षेत्रांतील अधिकारी सज्जनांशी सख्य होते. ॥१४॥

नमस्कारें दोष जाती । नमस्कारें अन्याय क्षमतीं । नमस्कारें मोडलीं जडतीं । समाधानें ॥१५॥

नमस्कारामुळे अहंकारासारखे दोष जातात, कळत नकळत केलेल्या अपराधांची क्षमा होते. कोणाशी संबंध बिघडले असले तर ते सुरळीत होतात. ॥१५॥

सिसापरता नाहीं दंड । ऐसें बोलती उदंड । याकारणें अखंड । देव भक्त वंदावे ॥१६॥

मस्तकासारखा शरीराचा सर्वश्रेष्ठ अवयव झुकवला की तीच अपराधासाठी पुरेशी शिक्षा असते असे सर्वत्र मानतात. म्हणून देव व त्याचे भक्त यांना सतत मस्तक झुकवून वंदन करावे. ॥१६॥

नमस्कारें कृपा उचंबळे । नमस्कारें प्रसन्नता प्रबळे । नमस्कारें गुरुदेव वोळे । साधकांवरी ॥१७॥

नमस्कारामुळे ज्यांना तो केला त्यांच्या मनात कृपा निर्माण होते, ते अतिशय प्रसन्न होतात. सद्गुरू शिष्यावर कृपा करतात. (तद्विद्धि प्रणिपातेन....) ॥१७॥

निशेष करितां नमस्कार । नासती दोषांचे गिरिवर । आणी मुख्य परमेश्वर । कृपा करी ॥१८॥

नमस्काराचा विशेष असा की त्यामुळे अहंकार, द्वेष, मत्सर इ. दोषांचे डोंगर हळूहळू नाहीसे होतात. सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे ईशकृपा होते. ॥१८॥

नमस्कारें पतित पावन । नमस्कारें संतांसी शरण । नमस्कारें जन्ममरण । दुरी दुःखावे ॥१९॥

नमस्काराने पापी पुण्यवान होतात, संतांना शरण जाण्याचा उपाय सापडतो व जन्ममरणातून सुटका होते ॥१९॥

परम अन्याय करूनि आला । आणी साष्टांग नमस्कार घातला । तरी तो अन्याये क्षमा केला । पाहिजे श्रेष्ठीं ॥२०॥

कोणी महापाप करून आला असेल व त्याने संतांना पश्चात्तापपूर्वक साष्टांग नमस्कार घातला तर त्याला क्षमा करण्याशिवाय संत दुसरे काही करूच शकत नाहीत. (संतांच्या दरबारात त्याला क्षमा होते.) ॥२०॥

याकारणें नमस्कारापरतें । आणीक नाहीं अनुसरतें । नमस्कारें प्राणीयातें । सद्बुद्धि लागे ॥ २१ ॥

म्हणून सज्जनांकडून काही शिकावयाचे असेल तर नमस्कार करणे शिकावे. त्यामुळे माणसाला सुबुद्धी मिळते. ॥२१॥

नमस्कारास वेचावें नलगे । नमस्कारास कष्टावें नलगे । नमस्कारास कांहींच नलगे । उपकर्ण सामग्री ॥ २२ ॥

नमस्कारासाठी काही द्यावे लागत नाही, शरीराला कष्ट नाहीत व कोणतेच साहित्य लागत नाही. ॥२२॥

नमस्कारा ऐंसें नाहीं सोपें । नमस्कार करावा अनन्यरूपें । नाना साधनीं साक्षपें । कासया सिणावें ॥ २३ ॥

अनन्यभावाने नमस्कार घालण्यासारखे दुसरे सोपे साधन नाही. अवघड साधनांचे कष्ट सतत का घ्यावे? ॥२३॥

साधक भावें नमस्कार घाली । त्याची चिंता साधूस लागली । सुगम पंथे नेऊन घाली । जेथील तेथें ॥ २४ ॥

अनन्यभावाने नमस्कार घालणाऱ्या साधकाची श्रीगुरूंवर जबाबदारी येते. साधकाच्या अधिकारानुसार योग्य ती साधना सांगून ते त्याला त्याच्या मूळच्या स्वरूपाची जणू फेर प्राप्ती करून देतात. ती साधना सोपी होईल अशी समजावून सांगतात. ॥२४॥

याकारणे नमस्कार श्रेष्ठ । नमस्कारें वोळती वरिष्ठ । येथे सांगितली पष्ट । साहावी भक्ती ॥ २५ ॥

म्हणून नमस्कार हे सुरुवातीचे मोठे साधन आहे! कारण त्यामुळे अधिकारसंपन्न श्रेष्ठ प्रसन्न होतात. अशी सहावी भक्ती स्पष्ट केली. ॥२५॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'वंदनभक्तीनाम' समास सहावा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'वंदनभक्ती' नावाचा सहावा समास समाप्त